НАЦИОНАЛЬНАЯ БИБЛИОТЕКА

ШЫН

№ 101 (17745)

2009 чылдың сентябрь 8, вторник

Садар өртээ 4 рубль.

Ниитилел-политиктиг солун • 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

«РОССИЯ» ТЕЛЕКАНАЛГА ТЫВАНЫ КӨРГҮСКЕН

«Россия» телеканалдың «Вести в субботу» деп сентябрь 5-те болуп эрткен дамчыдылгазынга ооң башкарыкчызы Сергей Брилевтуң Тыва Арат Республиканың Ада-чурттуң Улуг дайынынга киржилгезиниң дугайында телерепортажын көргүскен.

Сураглыг теле-башкарыкчы Сергей Брилев миллион-миллион теле-көрүкчүлерге Тыва деп күрүне кайда турарын чурумалдыг сөстерни ажыглап тургаш таныштырганы онзагай болган. Ол 1914 чылда Хаанныг Россияның эрге-чагыргазынга (протекторадынга) киргенин, 1921 чылда бот-догуннаан Тыва Арат Республика тургустунганын тайылбырлаан. 1941 чылдың июнь 22-де ССРЭ-же фашистиг Германия оор езу-биле халдаан. Ол-ла хүн ТАР-ның Х Улуг Хуралы болган, аңаа Декларацияны хүлээп алган, ында ССРЭ-ге бүгү талазы-биле дузалаарын айыткан. Тыва Республиканың Чазаанның Даргазы Шолбан Кара-оол Декларацияга хамаарыштыр тайылбырны кылган. Совет Эвилелинге, ооң Кызыл Шериинге тыва араттар чүгле хөй мал-маганын, акша-төгериин, идик-хевин, аъш-чемин белекке берген эвес, шилиттинген оолдар, кыстарын фронтуже чоруткан. Тывадан Ада-чурттуң Улуг дайынынга киришкен ийи чүс ажыг эки турачылардан чүгле Вера Чүлдүмовна Байлак арткан, ооң-биле Сергей Брилев ужурашкан, ынчанагш телерепортажта Тываның алдарлыг уруунуң дайынчы, күш-ажылчы амыдыралы кол черни ээлеп турар.

Сергей Брилев телерепортажында ТАР-ның дайын чылдарында ССРЭ-ге дузазынга улуг үнелелди берген.

РФ-тиң Онза байдалдар сайыды Сергей Кужугетович Шойгу дамчыдылгага киришкеш, айтырыгларга харыылаан.

Бистиң корр.

Аныяктар чылынга

НАЙЫСЫЛАЛДЫ САЙЗЫРАДЫРЫ-БИЛЕ...

• Кызылдың өөредилге черлериниң сургуулдары төрээн хоорайын чаагайжыдар, сайзырадыры-биле мөөрейге төлевилелдерни камгалаан •

Сентябрь 4-те Тываның күрүне университединиң хуралдаар залынга Кызыл хоорайның 95 чылынга тураскааткан найысылалды чаагайжыдар, сайзырадыр дугайында төлевилелдерниң мөөрейинге Кызылдың өөредилге черлериниң сургуулдары боттарының төлевилелдерин камгалаан. Мөөрейниң түңнелинге 11 киржикчи эрткен, бирээзи келбээн, арткаңнары бар. Беш аңгы тускай шаңналдар — он-он муң рубль.

Кызылдың 10 дугаар эге профессионал өөредилге чериниң бухгалтер учеду салбырының өөреникчизи Александра Костромина хуу уруглар садының төлевилелин камгалаан. Хоорайга ооң кайы хире херегин, каш акша оңу тургузарынга көрдүнгенин сан-чурагайлар-биле бадыткап көргүскен. Бир уругну айда тургузарының өртээ сес муң рубль. Ындыг өртекке хереглекчилер барын ол «соцайтырыышкынны кылган бис» дээш бадыткаан.

Дараазында Кызылдың көдээ ажыл-агый техникумунуң бухгалтер салбырының өөреникчизи Оксана Голубкова. Ооң төлевилели – хоорай чаагайжыдылгазы азы ландшафт дизайны. Ол бодунуң төлевилелиниң ажыктыын, кайы хире бот-чарыгдалдыын бадыткап тура... Кызылдың чаагайжыдылга комбинадын шүгүмчүлей каапты. «Кым бисче селемелиг кээр болдур, ол селемеден өлүр» деп чугаа бар болгай, Оксана дораан-на Кызылдың көдээ ажыл-агый техникумунуң ногаажыдылгазы багай болганы-биле удур шүгүмчүлээшкинге таварышкаш-даа, тура дүшпеди. Бодунуң баазазынга чаагайжыдылга черин ажыдып алыр күзелдиин илередир мурнунда боттары херек кырында оңу көргүзер болгай. Р.Кенденбиль аттыг уругларның уран чүүл школазының хериминиң иштинде чечектерни хоOваган хевирлиг кылдыр тараан, чараш чорду. Бо техникумда тускай эртемниг агрономнар, ажылчын күш хөйдүр, чечектерни янзы-бүрү композициялар аайы-биле тарып, боттарындан эгелээр турганы шын... Ынчан бо төлевилел дыка күштүг болур турган ийик.

10 дугаар училищениң сургуулу Саяна Куулар «Пластик савалар артынчыларын эде болбаазырадыры» деп төлевилелди таныштырды. Меңээ бо төлевилел дыка солун болду, ынчалза-даа ооң өртээ миллионнар. Өске талада, ол дыка хөй чидиг айтырыгларны (хоорайны арыглаарынга, хөй ажылчын олуттарны тургузар дээш, оон-даа аңгы) шиитпирлээринге ажыктыг төлевилел. Саяна жюри кежүгүннерин ол айтырыг талазы-биле дыка эки билирин, ооң дугайында өөренип көргенин шынзыдып шыдады. А жюриге «Бизнес-инкубаторнуң» директору Эрес Натпий-оол, Кызыл хоорай чагыргазының даргазының оралакчызы Меңги Ондар, парлалга албанының удуртукчузу Айдыс Сундуй, ТывКУ-нуң башкызы Вячеслав Севек, коммунал ажыл-агый талазы-биле ажылдакчы олурган. Оларны база бо төлевилел сонуургаткан хевирлиг, Саянадан дыка хөйнү шылгап айтырдылар. Ол төлевилелин «бешке» камгалаан.

Дараазында Идегел Ооржак. База-ла 10 дугаар училище. Он киржикчиниң үжү чаңгыс бо өөредилге черинден. Оларның төлевилелин камгалап турарының эки шынарлыын сөөлүнде Сибирьниң күрүне албанының академиязының доозукчузу Олеандр Базыр, ТывКУнуң студентилери төлевилелдерин таныштыра бээрге, деңнеп көргеш, деңзи 10 дугаар училищеже чайлып турарын эскердим. Идегел хоорайга херек тускай мергежилдерге өөредириниң курстарын ажыдып болурунуң дугайында төлевилелди кылгаш, бо төлевилелди ук өөредилге чери бо чылын боттандырып эгелээн деп дыңнатты.

«Бизнес-инкубаторнуң» экономизи, Сибирьниң күрүне албанының академиязының доозукчузу Олеандр Базыр «Студентилерге хеп чуур чер» деп төлевилелди таныштырды. Олеандрга дыңнадырым болза, хоорайның хеп чуур черлери ажыл хүннеринде колдуунда хостуг турар. База бир куруг турар албан черин ажыткан херээ бар бе?

Тайга станциязының баазазынга бүдүн чыл дургузунда ажылдаар дыштанылга лагериниң дугайында төлевилел — аныяктарның кадык амыдыралче чүткүлүнүң төлевилели. Мен, бодум хуумда, Чагытай хөлдүң кыдыынга туруп болгу дег деп бодап көрдүм. Ында эштир суг-даа бар, кыш боорга, хаактаптаа болур.

Дараазында — Аныяктар скверн. Ону чараштап дерииринин дугайында төлевилел база сонуургалды алган. Черле ынчаш аныяктарның көдүрүп турар айтырыглары боттарының сагыш-сеткилинден амыдыралывысты канчалдыр экижидип болурувустуң дугайында көдүрген айтырыглар. Чүгле ындыг турган болза дээш күзелдерин илередип олурар эвес, боттары ооң өртээн, ону боттандырып болурунуң аргаларын дилеп, эң чиик аргаларын сүмелеп турар. Бирээзи өскезинден ажыктыг төлевилелдер.

Кандыг-даа мөөрейге тиилекчилер турар болгай. Ынчангаш «Үлетпүр-бүдүрүлге адырынга» деп тускай шаңналды Саяна Куулар, «Аныяктарның хостуг үези» — Идегел Ооржак, «Ачы-дуза адыры» — уруглар садының төлевилелин таныштырган А.Костромина, «Чаагайжыдылга адыры» деп тускай шаңналды Оксана Голубкова алган. Он дугаар училищениң башкызы, уругларның төлевилелдериниң удуртукчузу Ольга Огневаның чогаадыкчы ажылы ол хүн училищениң сургуулдарынга 10-10 каттышкаш, үжен муң рубль орулганы киирген. Ол аныяк кижилерге дыка улуг дөгүм болгаш хей-аъдының быразы.

Айлаң ДАРЖАА.

Ай-кыс МАСПЫК-ООЛДУҢ тырттырган чуруктары.

90 ХАРЛААН КЫРГАН-АВА

Тээли суурда хүндүлүг эне Оюу Анчыновна Ортун-Назынның 90 харлааны-биле байыр чедириишкинин хөй санныг дөргүл-төрели чедирген.

Ада-чурттуң Улуг дайынының чылдарында аревэ нүүрүнүң секретары боол ажылдап турган болгаш, улуг чурт ССРЭ-ге, Кызыл Армияга белек-селек чыыр ажылдың идепкейжизи бооп, тылга ажылдааны — ооң допчу намдарында киир бижиттинген солун төөгү... Ол-ла ажыл-ишчизин салбаан бо кырган-ава бажыңының чанында чечектерин суггарып, огородунда ногаачимизин ажаагаш, ооң дүжүдүн алган, ажы-төлүнге үлегерлиг кырган-ава. Ол — «кижи ажылга ынакла болза, кадык болгаш улуг назылыг боор сен» деп кыйгырыгның адаа-биле чурттап чоруур кижилерниң бирээзи.

Чимис АДЫГ-ООЛ.

Бай-Тайга кожуун.

Дүжүт ажаалдазы

ЧЭЭРБИ ЦЕНТНЕР АЖЫП ТУРАР

Тываның көдээ ажыл-агыйының бараан бүдүрүкчүлери бо күзүн 16 муң ажыг гектар тараа культураларын ажаап алыр. Чазын агаар соок, чайын чаъс чаап турганы-биле тараа культуралары орайтап быжып турар.

Тараа культураларының ажаалдазын бо хүннерде чүгле Каа-Хем кожуунда Виктор Пироговтуң тараачын-фермер ажыл-агыйы чорудуп турар. 130 гектар шөлде кызылтасты ажаагаш, 280 тонна тарааны алган. Бир гектардан ортумак дүжүт 21 центуер ажып турар. Тараажы ам-даа 30 га шөлде кызылтасты ажаар.

Тараа культураларының дүрген быжарынга сентябрь 3-түң дүнезинде чагган хар база шаптыктаан. Каа-Хем, Таңды кожууннарның чамдык ажыл-агыйларының шөлдеринде хар чаапканындан тараа культураларынга элээн когаралды чедирген.

Тыва Республиканың Көдээ ажыл-агый болгаш аъш-чем яамызының дыңнадып турарын езугаар алырга, бо чылын тарылга шөлдеринде тараа культураларының чаагай дүжүдү үнген. Баш бурунгаар кылган шинчилел санаашкыннар езугаар алырга республика ортумаа-биле бир гектардан 10 ажыг центнер дүжүттү ажаап ап болур аргалыг. Каа-Хем, Барыын-Хемчик, Сүт-Хөл, Чөөн-Хемчик кожууннарның көдээ ишчилери чаагай дүжүттү өстүрген, олар элбек дүжүттү ажаап алырлар.

Көдээ ажыл-агыйның бараан бүдүрүкчүлериниң тараан тараа культуралары быжып турар, оларны бо айның ийи дугаар чартыында массалыы-биле ажаап кириптер.

Бистиң корр.

Кызыл хоорайның 95 чылынга

АМЫДЫРАЛДЫҢ КОКПАЗЫНДАН

Оон бээр дөртен чыл эрте берди. 1969 чыл. Чаа-ла 8 дугаар класс доосканым ол. Кызыл хоорайда чурттап турар Тамара дээр угбавыс келгеш, Володя дуңмам биле мени Кызыл хоорайга дыштандырары-биле алгаш барган. Ак-Довурак — Кызыл аразында автобуска Ак-Довурак хоорайның вокзалындан үнүпкен бис. Дески оруктап чоруп олурарга, ырагыдаа кончуг, орук дургаар суурлар, даглар чамдыкта Улуг-Хемниң эрии-биле эртер солун-на чораан. Тереӊ сугну бир дугаар көргеним ол. Суур бүрүзүнүң адын угбам айтып берип чораан. Шагаан-Арыгны, (Эрги Шагаан-Арыг) ооң сүвүр дагларын дыка сонуургаан мен. Дыка үр чоруп келгеш, Кызылга халдып кирип кээривиске, ыяштарның тарааның, кудумчуларның дескизин, арыг-силииниң магаданчыын.

Угбам Кузнецов кудумчузунда ийи каът бажыңнарга чурттап турган. Валера дээр төреливис оол бисти Гастелло аттыг паркче агаарладып, хоорайны бир кылдыр кезип таныштырды. Садыг, базаарда садып турар чүүлдерни, эң ылаңгыя дүнеки Кызылды магадаан мен. Янзы-бүрү үжүктерлиг чивеңнешкен чырык кудумчулар сагышты хөлзедип келир чораан. Бир дугаар хемеге маңаа олурдум. Черле ынчаш мээң чуртталгамда хөй чүүлдер бо хоорай-биле холбашкан.

Школа доозуптарымга, күрүнениң ыры болгаш танцының «Саян» ансамблиниң уран чүүл удуртукчузу Роберт Лесников мени ажылче хүлээп алды. Иштики херектер яамызының оран-савазының мурнунда ийи каът бажың ол чүве. Ам-даа хевээр тур. Надежда Куулар, Екатерина Сурун, Данзын Кертик-оол, Сат Дамба-Доржу, Монгуш Донгак, Виктор Нанактаев, Зоя Дамба-Сурун—мээң күш-ажылчы кокпамның эгезин салган дагдыныкчыларым. Тывага цирк бөлүүн Хензиг-оол Күжүгет удуртуп эгелээш, мени бөлүүнче ап алган. Троска танцылаар каргыраажы Дмитрий Очур, жонглер Алексей Хуурак, клоун Аракчаа, хөктүг чугаалар чугаалаар Сергей Шагдырович, Мерген-Херел Монгуш, Николай Сандан болгаш өске-даа ат-сураглыг артистер-биле четкен черивис хөй, ынчалза-даа Кызыл хоорай мээң чалыы ынакшылымның чалбыышталган чери, элээди сонуургалым, күш-ажылчы намдарының төөгүзү, эң эргим хоорайым болуп арткан.

«Хоорайым сен» деп шүлүүмге аялганы Мерген Хомушку бижээн, ол ам мээң ынак хоорайым дугайында ыры ынак ырым болган.

Улуг Дөгээ баарынга алдын
хүн уяланган.
Улуг-Хемниң эриинде
тудуглар сайзыраан.
Уран-шевер чон ээлеп чурттаан
Угулза дег, хемелерлиг
хоорайым сен.
Кызыл, Кызыл,
Ыры-шүлүүм судалы,
Ынакшылым
Ындынналган аяны.
Кызыл, Кызыл
Аныяктар хоорайы.
Азияда
Ак-көк Тывам төвү сен.
Тайгазында аржааны,
артыжы айдызаан,
Дагларында тос чүзүн
мал-сүрүү чаттылган,
Хөглүг ыры диптерже
эргий ушкан,
Хөөмей сыгыт сүлдези—
хоорайым сен.
Кожумаа хевээр.
Чараш шуру-чинчи дег,
сылдыстар четчи бээр.
Шала кежээ сериидеп,
Ыржым дүн улажыр.
Сесерлиинде
болчашкан аныяктар
Сеткил кадып,
ынакшаан хоорайым сен.
Кожумаа хевээр.

Данил ХОМУШКУ,
культураның хоочуну.

1936 ЧЫЛДЫҢ "ШЫН" СОЛУНДА

Төп Күрүне архивиниң документилеринден мурнуку чылдарда республикага болуп турган болуушкуннарны база чоннуң амыдырал-чуртталгазын, бодунуң сонуургаан болгаш күзээн чүүлдерин билип ап болур.

1936 чылдың июнь 27-де «Шын» солуннуң ээлчеглиг дугаарынга мындыг одуругларны парлаан: *«Дыңнадыышкын. ТАР-ның Биче хурал Президиумунуң 8 дугаар хуралының доктаалын езугаар улустуң топ Кызыл хоорайының арбаннарының соңгулда хуралдарын доозуп турар толээде, хоорайның чагыргазының бир дугаар улуг хуралын 6 айның 30 хүнүнде орайның 5 шакта «Шагдыр-Сүрүң» клубка ажыдар. Тургузар айтырыглары:*

1. Хоорай чагыргазын тургузар дугайында илеткел.

2. Соңгулда.

Хоорайның чурттакчы соңгуур, соңгудар эргелиг араттарны калбаа-биле кээп олуржурун дыңнадып тур. Комиссия». (Документилерден ушта бижилгелерниң сөс-домаан хевээр арттырган).

Кызыл хоорайның чагыргазын тургузар дугайында тускай комиссияны тургузарының доктаалын 1936 чылдың 5 айның 28 хүнүнде болган ТАР-ның Биче Хурал Президиумунуң 8 дугаар хуралы үндүрген турган.

Бо комиссия июнь 24-те доктаалынга *«...чурттуң ажыл-агыйы, культуру хүн бүрү өзүп хогжүүрү-биле чергелештир, республиктиң төвүнде чурттакчы чоннуң саны-даа өзүп, чер-ле хоорайның эрге-чагырга тургузуун аайлап сайзырадып, үк хоорайның иштики чурум чыскаалын эки болдурар чорук канчаар-даа аажок негеттинип турар-дыр. Бо чорук болза, хамыктың мурнунда-ла хоорайның чагыргазының черин эмгелеп тургузарын негээр-тир. Ынчангаш Биче хурал Президиумунуң 8 дугаар хуралының 1-ги чүүлүнде хоорай чагыргазын тургузары чугула деп доктааткан... Бо тургузар хоорайның бот-чагыргазы болза... хоорайның чонунуң политиктиг, культурлуг өзүлдезинге тергиин ужур-дузалыг болур. Оон ыңай Кызыл хоорай болза, республиктиң чүрээ болур ужурунда, оон чазак тургузуун, ажыл-агый, культурунуң бүгү чорудулгаларынга идиишкин болур...»* деп демдеглээн.

1936 чылдың июнь 30-де Кызыл хоорай чагыргазының килдистерин база тургускан. Ынчан хоорайның коммунал ажыл килдизин, үлетпүр болгаш тудуг килдизин, хоорайның шүүгү чери, хоорай камгалалы, шагдаа болгаш өрттен камгалал килдизин, саң-хөө килдизин тургускан. Ол ышкаш хоорайга хамааржыр бүдүрүлге черлерин удуртурун хоорай чагыргазынга дааскан.

Долаана ОЮН,
ТР-ниң Төп күрүне архивиниң килдис эргелекчизи.

КЫЗЫЛДЫ БАШТАЙ КӨРГЕНИМ

1954 чыл. Июнь айның 21. Чадаананың 1 дугаар ортумак школазын он бир кижи ийи дугаар доозукчулары боол дооскаш, бышкан билигниң аттестаттарын холга алырывыска, клазывыс башкызы Галина Ивановна Петрова: «Эртен Кызыл хоорайга төрээн Тываңар дээш, билииңерни, күжүңерни болгаш сагыш-сеткилиңерни кадып алгаш, «Кым болур мен?» деп ажык чугаага киржир силер. Удуртукчу даргалар доозукчуларны чалап турар чүве-дир. Он шакта чоруур силер, белеткенип алыңар» — дээн. Бис ону дыңнааш, ырак чер чоруп турган эвес, Чадаанада төрелдеривистен акша чээп ап, маңнажып турган бис.

Үр болбаанда кырын үгектей пөс-биле шып каан чүък машиназы бистиң интернадывыс чанынга кээп турупкан. Бис мурнувус былаажып ынаар машина кырынче үне халыштывыс. Бис баштай чугаалажып, оон ырлажып чорааш, ынчангы чолаачыларның Кызылдың уун чижеглей эгелеп кааны кара оруу-биле оңгулчиңгилдерге машинаның силгиириндаа эскербээн бис...

Кежээликтей апарганда бирээвис машинаның үгээниң ойбаандан бакылааш: «Кызыл көстүп келди» — диди. Мен база ойбакче көөрүмге, хоорайның сайгылгааннары чивеңейнип чыраан тур, а ооң кырында сылдыстар эвээш кылдыр көзүлдү, ынчалза-даа олар чаа чечележип олурар болгай деп билдим.

Удавааанда машинавыс чырыктарлыг, асфальтылыг кудумчулап чорааш, бир улуг каът бажың чанынга туруптарга, башкывыс кабинадан үнгеш: «Кызылда чедип келдивис, дүжүңер. Бо ийи дугаар школа-дыр. Бис ооң үш дугаар каъдында интернадынга хонар бис» — дээш, бисти эдертип алгаш, эжикче кылаштапты. Каът бажың кандыг боор чүвел деп чүвени карактарывыс-биле көрүп, буттарывысты чадалап, санай базып үнүп олур бис. Башкывыс оолдарны болгаш уругларны ийи аңгы өрээлдерге хуваапты. Мен өрээлге келгеш, соңга өттүр хоорайның чырыктарын көрүп, бо школадан бедик бажыңнар эвээш хире, колдуунда бир-ийи каът бажыңнар барын көрдүм. Орунга чыдыпкаш, «Кызыл – Тыва Автономнуг областың төвү» деп бодап чыткаш, удуп каап-тыр мен.

Эртен тура халып келгеш, школа эргий кезээш, хүндүлел самбыразынга четкеш, мөңгүн медаль-биле школаны дооскан Юрий Аранчын, Сат Шулуунуң чуруктарын көрүп турумда:

— Экии, эш – дизе-ле, 1948 чылда Хөр-Тайга школазының дөрт клазын тараа соктап чип чорааш, кады дооскан эжим Оолак Самбыңович Дулуш тур. Эжим-биле кускпакташкаш:

— Кайнаар өөренир деп тур сен? – деп айтырдым.

— Украинаның Львов хоорайында садыг институдунуң бараан сайгарар факультединге өөренир болдум – деп чоргаар харыылааш: – Сен Кызылга ооң мурнунда чораан сен бе? – деп айтырарга: «Чок» деп бажым-биле айтырымга: — Ынчаарга сеңээ хоорайны көргүзейн—дээрге, үнүптүвүс.

Школадан үнүп келиривиске, Ленин кудумчузу болду. Школага уткуштур турар ийи каът бажыңче айыткаш, ооң үстүкү каъдында чоокта чаа башкы институду ажыттынган, а адаккы каъдында башкы училищези-дир (ам ында уран чүүл училищези) деп тайылбырлады. Улаштыр көдээ ажыл-агый техникуму, аалчылар бажыңы (ам ында эмнелге), СЭКП Тыва обкому (ТР-ниң Улуг Хурал). Дараазында ВЛКСМ-ниң 30 чылы аттыг кинотеатр, садыг, үш дугаар школаны көргүстү, ол бүгүнүң орнунда хөгжүм-шии театры, Чазак Бажыңы, Маанай хүртү турупкан.

Оон чоруткаш, амгы Пенсия фондузунуң оран-савазының орнунга турган ниити чемненилге черинге келгеш, чемненип алдывыс. Студентилер, өөреникчилер талон-биле халас чемненип турар чораан.

Дүъш соонда ийи шакта СЭКП Тыва обкомнуң бажыңының ийи дугаар каъдында өрээлге башкывыс бисти чедире берди.

Чаңгыстап киирип алгаш, чугаалажыр болду.

— Каяа өөренир деп тур сен?

— Кызылдың башкы институдунуң физика-математика факультединге өөренир мен.

— Тывага кончуг херек мергежил – орук кылыры. Санга шору хире-дир сен, Саратов хоорайда автоорук институдунга өөренир ийи олут бар, аңаа барып өөренип ал – деп сүмеледилер.

—Мен ынаар өөренип шыдавас боор мен — деп ада-ием колхозка каш малын дужаагаш, кирип алган, акша-шалың албас, күзүн тараа алыр, ынчангаш оларның акша тывар аргазы чок дээрзин билгеш харыыладым.

— Аныяк кижи өөренип алзын дээрге, ынавайн турар кандаай кижи сен? Келир үеде Тываның сайзыралын бодавайн турар кижи сен бе? – дээш, даргаларның бирээзи менче шириин көөрге, ыыт чок олурупкан мен. Мени чорудупканнар.

Даштыгаа мени манап турган эжим мени паркче бараал дээрге, орук ара Кызылдың кудумчуларының арыг-силиин, чечектерниң чаражын... чайның кончуг айыраңкаас үези турганын сактыр-дыр мен.

Улуг-Хем кыдыынга чеде бергеш, Каа-Хем биле Бии-Хемниң каттышкан унун көрүп тур бис. Ол мээң Хемчиимден он катап улуг хире болду. Хемнерниң каттышкаш бадып чыдарын бодаарымга, эжим-биле найыралывыс дег чарылбазын чугаалаанзыг. «Аныяк салгал, мээң күжүм кайы хире деп? Кажан ажыглаар силер?» деп айтырган ышкаш ортузун ойбаңнадыр чалгып, эриктерин чылгаан дег, чалгып чыдыр.

Ол хүн «башкы болур мен» дээн шилилгемге шынчы болуп, Кызылдың башкы институдун дооскаш, Аянгаты, Хөр-Тайга, Ийме, Кызылдың 9 дугаар школа-гимназиязынга ниитизи-биле 50 чыл дургузунда өөредилге шугумунга ажылдадым. Өг-бүлемниң кол чөленгиижи Сабак-Кара Экер-ооловна-биле беш ажы-төлдү дээди эртемге чедирдивис. Маңаа башкы институдунга өөренип киргеш, танышкан бис.

Ынчангаш өг-бүлевистиң кавайы база –найысылалывыс.

Ам кайывыс-даа чеден хар ашкан, Кызылдың тудугларының немежип турарын, ооң өзүлдезин бо хүннерде көрүп өөрүп турар бис. Найысылалдың 95 харлаанынга хамаарыштыр күзеливис мынчаар илередип каалы:

Амыдыралывыс эге кавайы
Ам-даа сайзыра-ла, Кызыл!

Алдын-оол ОНДАР,
хоочун башкы.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ ДАРГАЗЫНЫҢ ЧАРЛЫКТАРЫ

Тыва Республиканың Чазааның Даргазының 2008 чылдың октябрь 2-де №221 Чарлыы-биле бадылаан Тыва Республикада коррупцияга удур хөделир талазы-биле комиссияның дугайында Дүрүмге өскерилгелерни киирериниң дугайында

2003 чылдың январь 4-те «Тыва Республиканың Чазааның Даргазының статузунуң дугайында» №97 ДХ-1 Тыва Республиканың Конституция хоойлузунуң 7 чүүлүнүң дөрткү кезээн удуртулга болдургаш, **доктаадырым болза:**

1. Тыва Республиканың Чазааның Даргазының 2008 чылдың октябрь 2-де «Тыва Республикада коррупцияга удур хөделир талазы-биле комиссия дугайында» №221 Чарлыы-биле бадылаан Тыва Республикада коррупцияга удур хөделир талазы-биле комиссияның дугайында Дүрүмге дараазында өскерилгелерни киирер:

а) 2 пунктуда «сорулгазынга» деп сөстүң соонга «организастаары» деп сөстү немээр;

б) 5 пунктунуң чеди болгаш сес абзацтарын ап кааптар.

2. Бо Чарлыкты «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарга парлаар.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш.КАРА-ООЛ.

Кызыл хоорай
2009 чылдың август 31
№196.

Тыва Республиканың удуртукчу кадрларының курлавырын белеткээр болгаш тургузар талазы-биле республика комиссиязының составынга өскерилгелерни киирериниң дугайында

«Тыва Республиканың Чазааның Даргазының статузунуң дугайында» Тыва Республиканың Конституция хоойлузунуң 7 чүүлүн удуртулга болдургаш, **доктаадырым болза:**

1. Тыва Республиканың Чазааның Даргазының 2008 чылдың август 25-те «Тыва Республиканың удуртукчу кадрларының курлавырын белеткээр болгаш тургузар талазы-биле республика комиссиязының дугайында» №190 Чарлыы-биле бадылаан, Тыва Республиканың удуртукчу кадрларының курлавырын белеткээр болгаш тургузар талазы-биле Республика комиссиязының составынга ооң чаа редакциязында бижээн өскерилгелерни капсырылгазынга дүүштүр киирер.

2. Бо Чарлык ат салган хүнден күштүг болуп кирер.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш.КАРА-ООЛ.

Кызыл хоорай
2009 чылдың август 31
№197

Тыва Республиканың Чазааның Даргазының 2009 чылдың август 31-де №197 Чарлыы-биле бадылаан

Тыва Республиканың удуртукчу кадрларының курлавырын белеткээр болгаш тургузар талазы-биле республика комиссиязының составы

Ш.В.Кара-оол — Тыва Республиканың Чазааның Даргазы, комиссияның даргазы;

А.П.Дамба-Хуурак — Тыва Республиканың Чазааның Даргазының оралакчызы, комиссияның даргазының оралакчызы;

М.К.Иргит — Тыва Республиканың Чазааның Даргазының күрүне албаны болгаш кадрлар политиказының эргелелиниң начальнигиниң оралакчызы, комиссияның секретары;

С.И.Тен — Чазак Даргазының бирги оралакчызы, экономика сайыды;

В.А.Кочергин — Чазак Аппарадының удуртукчузу, Тыва Республиканың сайыды;

Ю.А.Килижеков — Тыва Республиканың саң-хөө сайыды;

Ш.Ч.Монгуш — Тыва Республиканың Чазааның Даргазының Канцеляриязының удуртукчузунуң оралакчызы;

В.С.Чаж-оол — Тыва Республиканың Чурттакчы чонну ажылга хаара тудар күрүне албаны агентилелдиң директору;

В.Н.Тунев — Тыва Республиканың Муниципалдыг тургузуглар чөвүлелиниң даргазы (чөпшээрешкени-биле);

Ч.В.Монгуш — Тыва Республиканың Чазааның кадрларының мергежилин болгаш билиин бедидер Тываның күрүне институдунуң ректору;

С.О.Ондар — Тываның күрүне университединиң ректору (чөпшээрешкени-биле);

Э.К.Чульдум — «Тыва Республиканың сайгарлыкчылар эвилелиниң» президентизи (чөпшээрешкени-биле);

Р.Б. Кужугет — «Россияның херээженнер эвилели» хөй-нииити организациязының Тывада девискээр салбырының даргазы (чөпшээрешкени-биле);

А.С.Попов — Россия Федерациязының Президентизиниң Сибирь федералдыг округда Бүрүн эргелиг төлээзиниң аппарадының кол федералдыг инспектору (чөпшээрешкени-биле);

В.М.Бартына-Сады — Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының депутады (чөпшээрешкени-биле);

А.А.Бруткова — «Чаңгыс демниг Россияның аныяк гвардиязы» Бүгү-россияның хөй-нииити организациязының Тывада девискээр салбырының удуртукчузу (чөпшээрешкени-биле);

Н.С. Германова — Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының даргазының оралакчызы (чөпшээрешкени-биле).

Тыва Республиканың удуртукчу кадрларның курлавырын белеткээр болгаш тургузар талазы-биле республика комиссиязының дугайында Дүрүмнү бадылаарының дугайында

«Тыва Республиканың Чазааның Даргазының статузунуң дугайында» Тыва Республиканың Конституция хоойлузунуң 7 чүүлүнүң 1 кезээнге дүүштүр **доктаадырым болза:**

1. Удуртукчу кадрларның курлавырын белеткээр болгаш тургузар талазы-биле республика комиссиязының дугайында коштунган Дүрүмнү бадылаар.

2. Бо Чарлыкты «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарга парлаар.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш.КАРА-ООЛ.

Кызыл хоорай
2009 чылдың август 31
№198.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазының 2009 чылдың август 31-де №198 Чарлыы-биле бадылаан

Тыва Республиканың удуртукчу кадрларның курлавырын белеткээр болгаш тургузар талазы-биле республика комиссиязының дугайында ДҮРҮМ

1. Бо Дүрүм Тыва Республиканың удуртукчу кадрларның курлавырын белеткээр болгаш тургузар талазы-биле республика комиссиязының ажыл-чорудулгазының чурумун тодарадып турар (моон соңгаар — Комиссия).

2. Комиссияның кол сорулгазы болза:

а) Тыва Республиканың удуртукчу кадрларның курлавырын тургузар;

б) Тыва Республиканың удуртукчу кадрларның курлавырын тургузарының болгаш ажыктыг ажыглаарының адырынга күрүне политиказын боттандырар айтырыглар талазы-биле Тыва Республиканың Чазаанга болгаш Тыва Республиканың Чазааның Даргазынга саналдарны белеткээр;

в) удуртукчу кадрларның курлавырын тургузар республиканың тускай сорулгалыг программазының киржикчилерин (моон соңгаар — Программа) идип үндүрер болгаш шилиир, белеткээр, билиин бедидер айтырыглар талазы-биле Тыва Республикада тус чер бот-башкарылга органнарының, Тыва Республиканың күүсекчи эрге-чагырга органнарының ажыл-чорудулгазын дүүштүрер;

г) чогуур органнарга удуртукчу кадрларның курлавырын белеткээр болгаш тургузар талазы-биле комиссияның ажыл-чорудулгазын болгаш тургузар чурумунуң талазы-биле Тыва Республикада тус чер бот-башкарылга органнарының, Тыва Республиканың күүсекчи эрге-чагырга органнарының удуртукчуларынга сүмелерни ажылдап кылыр;

д) Программаның киржикчилери солуурунга кирип турар эрге-дужаалдарның даңзызын болгаш Программаның киржикчилери баазалыг медээлерни чорударының чурумун тодарадыр;

е) Программаның киржикчилери шилиир, белеткээр, билиин бедидер болгаш депшидер методиканы көөр;

ж) Программада көрдүнген хемчеглерниң күүселдези дээш контрольдаар.

3. Комиссияда салдынган сорулгаларны шиитпирлээринге ооң эргези болза:

а) ооң ажыл-чорудулгазынга эргежок чугула документилерни, материалдарны болгаш информацияларны Тыва Республиканың күүсекчи эрге-чагырга органнарындан алыр болгаш негеп алыр;

б) Тыва Республикада тус чер бот-башкарылга органнары Тыва Республиканың күүсекчи эрге-чагырга органнары-биле кады ажылдаар;

в) эртемденнерниң, хөй-нииити каттыжыышкыннарының, Тыва Республикада тус чер бот-башкарылга органнарының, Тыва Республиканың күүсекчи эрге-чагырга органнарының төлээлериниң санындан ажылчын бөлүктерни аңгы-аңгы айтырыглар талазы-биле тургузар;

г) бодунуң хуралынга күрүне эрге-чагыргазының федералдыг органнарының, Тыва Республиканың күүсекчи эрге-чагырга органнарының, Тыва Республикада тус чер бот-башкарылга органнарының болгаш хөй-нииити каттыжыышкыннарының төлээлерин чалаар.

4. Комиссия кежигүннери ооң ажылынга хөй-нииити эгелээшкини-биле киржир.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ ДОКТААЛДАРЫ

Тыва Республиканың Тарифтер талазы-биле албанының дугайында Дүрүмүнге өскерилгелер киирер дугайында

2009 чылдың январь 26 №4 Кызыл хоорай

Россия Федерациязының Чазааның «Тарифтерниң күрүне таарыштырылгазының адырынга Россия Федерациязының субъектизиниң күүсекчи эрге-чагырга органының дугайында Чаңгыс аай дүрүмүнге өскерилгелер киирериниң дугайында» 2008 чылдың ноябрь 27-де № 896 доктаалы-биле дүүштүр Тыва Республиканың Тарифтер талазы-биле албанының дугайында Дүрүмнү киирер сорулгалар-биле Тыва Республиканың Чазааның **доктаадыры болза:**

1. Тыва Республиканың Чазааның «Тыва Республиканың Тарифтер талазы-биле албанының болгаш ооң тургузуунуң дугайында Дүрүмнү бадылаарының дугайында» 2007 чылдың май 15-те № 604 доктаалы-биле бадылаан Тыва Республиканың тарифтер талазы-биле албанының дугайында Дүрүмге дараазында өскерилгелерни киирер:

1) 3 пунктуну дараазында редакция-биле номчуур:

«Албан бодунуң ажыл-чорудулгазын Россия Федерациязының хоойлужудулгазы тарифтер таарыштырар адырга күүсекчи эрге-чагырга федералдыг органының актылары-биле дүүштүр боттандырар ол орган-биле кады ажылдаар болгаш бодунуң эргезиниң кызыгаарынга шиитпирлерни боттускайлаң кылыр.

2) 5.15 пунктуда:

а) 1 подпунктуда «чайгаар тывылган монополияларны таарыштырар талазы-биле деп сөстерни «тарифтер таарыштырар адырга» деп сөстер-биле солуур;

б) 2 подпунктуда «чайгаар тывылган монополияларны таарыштырар» талазы-биле деп сөстерни «тарифтер таарыштырар адырга» деп сөстер-биле солуур.;

в) 3 подпунктуда:

«чайгаар тывылган монополияларны таарыштырар талазы-биле» деп сөстерни «тарифтер таарыштырар талазы-биле» деп сөстер-биле солуур.

«үлекчи» деп сөстү «девискээр үлекчи» деп сөстер-биле солуур;

г) 6 подпунктуду:

«төлевирлер» деп сөстүң соонга «девискээр четки организацияларынга» деп сөстерни немээр.

«үлекчи электри четкилеринге технологтуг улаашкын дээш» деп сөстерни «электри четкилеринге технологтуг угланыышкын дээш» деп сөстер-биле солуур болгаш (азы) «ол төлевирниң хемчээлин тодарадыр стандартаттынган тариф шалыңнары» деп сөстерни немээр;

3) 5.17 пунктуну дараазында эдилге-биле номчуур:

«5.17 магадылалдыг хандырыкчыларны томуйлаарының азы солууруунуң болгаш оларның ажыл-чорудулгазының зоналарының кызыгаарын тодарадырынга азы өскертиринге үүрмектеп садар рыноктарның тургустунган кол дүрүмнерин езугаар киржир.

4. 5.18 пунктуда:

«чайгаар тывылган монополияларны таарыштырар талазы-биле» деп сөстерни «тарифтерни таарыштырарының адырынга» деп сөстер-биле солуур;

«саналдар» деп сөстү «үндезинниг саналдар» деп сөстер-биле солуур;

«үлекчи» деп сөстү «девискээр үлекчи» деп сөстер-биле солуур;

ол ышкаш хереглекчилеринге чурттакчы чон хамааржыр магадылалдыг хандырыкчыларның, энергохандырылга организацияларының, энергия садып-саарар организацияларның магадылыг хандырыкчыларының салганы электри болгаш чылыг энергиязынга тарифтерниң деңнелдериниң кызыгаарын «чурттакчы чонга база амгы үениң таарыштырылгазынга чурттакчы чоннуң электроэнергия (күчүлер) ажыглалының хемчээлиниң талазы-биле медээлери» деп сөстерни немээр.

5) 5.21 пунктуда «чайгаар монополияларны таарыштырар талазы-биле» деп сөстерни «тарифтерни таарыштырарының адырынга» деп сөстер-биле солуур;

6) 5.33 пунктуда «азы компенсацияның өскени-биле» деп сөстерниң сөөлүнге «Россия Федерациязының Чазааның көрдүнген чурумунга» деп сөстерни немээр;

7) 5.44 пунктуда «маргылдааларны таарыштырары» деп сөстерниң сөөлүнге «Россия Федерациязының Чазааның тургускан чурумунга» деп сөстерни немээр;

8) дараазында уткалыг пунктуну немээр:

«5.47. Бир эвес ындыг өзүлде Россия Федерациязының чазааның тодараткан чурумунга бадылаан электроэнергетика субъектилериниң инвестиция программалары чээли-биле дугурушкан болза, айыттынган деңнелдер кызыгаарының өскениниң

дугайында шиитпирни бот-тускайлаң хүлээп алыр болгаш «тарифтер таарыштырар адырга эрге-чагырга күүсекчи федералдыг органы-биле дугуржулга кылбас»;

9) дараазында утказыг 6.10 пунктуну немээр:

«6.10 бодунуң эргезиниң кызыгаарынга административтиг эрге-хоойлу хажыдыышкыннарының дугайында херектерни көөр болгаш өртектер түргузарының болгаш өртектерниң күрүне таарыштырылгазының дугайында хоойлужудулганы үрээни дээш юридиктиг болгаш хуу-даа кижилерни харыысалгага онаар.»

10. дараазында утказыг 10.2 пунктуну немээр:

«10.1 Албанның ажыл-чорудулгазының угланыышкыннарының кол сорулгаларын тодарадырынга болгаш шиитпирлер хүлээп алырынга Албанның ажылдакчыларының аразындан 7 кижиден эвээш эвес киржикчилиг коллегиялдыг орган тургустунган туруп болур. Коллегиялдыг органның даргазы Албанның удуртукчузу болур.»

2. Бо доктаалды «Тувинская правда» болгаш «Шын» солуннарга парлаар.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш.КАРА-ООЛ.

«2009-2010 чылдарда Тыва Республикага инновация ажыл-чорудулгазының хөгжүлдезинге күрүне деткимчези» республиканың сорулгалыг программазын бадылаар дугайында» Тыва Республиканың Чазааның 2008 чылдың октябрь 14-те №607 доктаалынга өскерилгелер киирер дугайында

2009 чылдың февраль 28 №59 Кызыл хоорай

Тыва Республиканың Чазааның **доктаадыры болза:**

1. «2009-2010 чылдарда Тыва Республикага инновация ажыл-чорудулгазының хөгжүлдезинге күрүне деткимчези» республиканың сорулгалыг программазын бадылаар дугайында» Тыва Республиканың Чазааның 2008 чылдың октябрь 14-те №607 доктаалынга дараазында өскерилгелерни киирер:

2. Бо доктаалдың күүселдезиниң хыналдазын Тыва Республиканың Чазааның Аппарадының комплекстиг социал-экономиктиг хөгжүлде эргелелинге дагзыр.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазының бирги оралакчызы С.ТЕН.

«2009-2010 чылдарда Тыва Республикага инновация ажыл-чорудулгазының хөгжүлдезинге күрүне деткимчези» республиканың сорулгалыг программазынга №1 КАПСЫРЫЛГА (Тыва Республиканың Чазааның 2009 чылдың февраль 28-те №59 доктаалы-биле өскерилгелерни киирген)

«2009-2010 чылдарда Тыва Республикага инновация ажыл-чорудулгазының хөгжүлдезинге күрүне деткимчези» республиканың сорулгалыг программазын боттандырар талазы-биле ХЕМЧЕГЛЕР

№	Хемчеглер	Ниитизи-биле	Тыва Республиканың республика бюджединден акшаландырыышкын хемчээли		Манап турар түңнелдери
			2009 чыл	2010 чыл	
I. Республиканың экономиказынга инвестиция хаара тудары болгаш республиканың бүдүрүлгелериниң инновацияларны шиңгээдириниң организация информастыг хандырылгазы					
1.1.	Делегей чергелиг болгаш российжи тускайжыттынган делгелге-ярмаркалары, чыыштары, семинарлары, хуралдарынга чаа технологияларны болгаш инвестицияларны хаара тудар сорулга-биле киржири	1032,9	332,9	700	Инновация адырынга девискээрлер аразының болгаш делегей чергелиг кады ажылдажылганы хөгжүдери. Республиканың экономиказынче инновацияларны шиңгээдиринге хуу капиталды хаара тударынга деткимче.
1.2.	Республиканың экономиказынче инвестицияны шиңгээдиринге идиг бээр тускайжыттынган парлалга үндүрүглерин белеткээри болгаш үндүрери.	1110		1110	Бүдүрүлгелерниң бүдүрүп турар барааннарының чижилгеге киржип шыдаарын улгаттырары.
1.3.	Электроннуг документ долдурар системаны шиңгээдири	1377,1	1377,1		Күрүне эрге-чагыргазының органнарының ажыл-чорудулгазын ажык-чарлыг болгаш ужур-дузалыг болурун бедидери.
2.1.	Ниитизи-биле эге талазы-биле	3520	1710	1810	
II. Инновациялыг ажыл-чорудулганың субъектилери инновацияларны тургузар болгаш шиңгээдиринге күрүне деткимчези (чаа технологияларны, дериг-херекселдерни болгаш инновациялыг ажыл-чорудулганың өске-даа түңнелдерин тургузар болгаш шиңгээдирин акшаландырары)					
	Инновациялыг төлевилелдерни шилип алыр талазы-биле мөөрейни оларны боттандырарынга күрүне деткимчезин көргүзери-биле эрттирери	5380	2590	2790	15-тен эвээш эвес немелде ажылчын олуттарны тургузары. Бүдүрген барааннарының (ачы-дузаларның) хемчээлин чаа технологияларны болгаш дериг-херекселдерни ажыглап тура, 2 чыл дургузунда 2 млн. рубльге улгаттырары. 2009-2010 чылдарда бюджетче үндүрүглерни 500 муң рубльден эвээш эвес түңге киирерин улгаттырары. Организацияларның эргелелин системазынга чаа инновациялыг технологияларны болгаш бүдүрүлгелерниң үндүрүлгезинче киирери.
	Ниитизи-биле эге талазы	5380	2590	2790	
	Шуптузу	8900	4300	4600	

Тыва Республиканың Чазааның «Тыва Республиканың Үлетпүр болгаш энергетика яамызының болгаш ооң тургузуунуң дугайында Дүрүмнү бадылаар дугайында» 2007 чылдың май 14-те доктаалынга өскерилгелер киирер дугайында

2009 чылдың июнь 24 №295 Кызыл хоорай

Тыва Республиканың күүсекчи эрге-чагыргазының органнарының удуртукчуларының болгаш тускай эртемниглериниң албан-дужаалдарының нормативтиг сан деңнелин хандырар сорулга-биле Тыва Республиканың Чазааның **доктаадыры болза:**

1. Тыва Республиканың Чазааның «Тыва Республиканың Үлетпүр болгаш энергетика яамызының болгаш ооң тургузуунуң дугайында Дүрүмнү бадылаар дугайында» 2007 чылдың май 14-те доктаалынга чаа эдилге езугаар өскерилгелерни киирер.

2. Бо доктаалды «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарга парлаар.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазының бирги оралакчызы Ш.ИРГИТ.

Тыва Республиканың Чазааның 2009 чылдың июнь 24-те №295 доктаалы-биле бадылаан

Тыва Республиканың Үлетпүр болгаш энергетика яамызының тургузуу

Сайыт, сайыттың бирги оралакчызы, сайыттың оралакчызы, бухгалтер учедунуң болгаш отчет, кадрлар ажыл-херээ болгаш эрге-хоойлу хандырылгазының килдизи, килдис начальниги — 1, консультант — 1, кол специалист — 2, үлетпүр килдизи, начальник — 1, кол специалист — 1, мурнакчы специалист — 2, экономка болгаш инвестиция килдизи, начальник — 1, кол специалист — 1, мурнакчы специалист — 1, одалга-энергетика килдизи, начальник — 1, начальниктиң оралакчызы — 1, кол специалист — 1, мурнакчы специалист — 2, ажыл-херек эмгелекчизи — 1, ажыл-агый эргелелиниң кезээ, ажыл-агый эргелекчизи — 1.

Тыва Республикада күрүне ачы-дузазын чедирериниң шынарынга негелдени бадылаан юридиктиг албан черлериниң болгаш хуу кижилерниң херек кырында күрүне ачы-дузазын бээриниң шынарынга дүүштүр үнелелдиң Чурумун бадылаар дугайында

2009 чылдың июнь 24 №297 Кызыл хоорай

Тыва Республиканың Чазааның 2008 чылдың декабрь 9-та №713 доктаалы-биле бадылаан Тыва Республиканың регионалдыг саң-хөө реформазының Программазын боттандырар планның 2.6 пунктузунуң адаанда көрдүнгенин боттандырар сорулгага, а ол ышкаш Тыва Республиканың девискээринге күрүне ачы-дузазын бээриниң шынарын болгаш чурттакчы чонну хандырар деңнелин бедидери-биле Тыва Республиканың Чазааның **доктаадыры болза:**

1.Тыва Республикада күрүне ачы-дузазын чедирериниң шынарының негелдезин бадылаан юридиктиг албан черлериниң болгаш хуу кижилерниң херек кырында күрүне ачы-дузазын бээриниң шынарынга дүүштүр үнелелдиң коштунган Чурумун бадылаар.

2. Бо доктаалды «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарга парлаар.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазының бирги оралакчызы Ш.Иргит.

Тыва Республиканың Чазааның 2009 чылдың июнь 24-те №297 доктаалы-биле бадылаан

Тыва Республикада күрүне ачы-дузазын чедирериниң шынарының негелдезин бадылаан юридиктиг албан черлериниң болгаш хуу кижилерниң херек кырында күрүне ачы-дузазын бээриниң шынарынга дүүштүр үнелелдиң Чуруму

1.Бо Чурумну Тыва Республиканың Чазааның 2008 чылдың декабрь 9-та №713 доктаалы-биле бадылаан Тыва Республиканың регионалдыг саң-хөө реформазының Программазын боттандырар сорулгага ажылдап кылган, а ол ышкаш күрүне ачы-дузазын чедирериниң шынарының негелдезин бадылаан Тыва Республиканың девискээринге күрүне ачы-дузазын бээриниң шынарын болгаш чурттакчы чонну хандырылгазын бедидер (моон соңгаар — күрүне ачы-дузазы).

2. Күрүне ачы-дузазын чедирериниң шынары болгаш үндүрүп берген акша-хөреңгиниң хемчээлинге дүүштүр бүзүрелдиг чорудуп, күрүне ачы-дузазын чедирериниң шынарын бедидер чорудулгага хереглекчилерниң ролюн күштелдирер, күрүне ачы-дузазының шынарын бедидер сорулга-биле күрүне ачы-дузазын чедирериниң шынарының негелдезин бадылаан күрүне ачы-дузазын херек кырында чедирип турарынга дүүштүр үнелелди эрттирер.

3. Күрүне ачы-дузазын чедирериниң шынарының негелдезин бадылаан күрүне ачы-дузазын херек кырында чедирер шынарының үнелелин, күрүне ачы-дузазын чедирериниң шынарынга негелдени күрүне ачы-дузазын чедирер субъектиниң ажыл-чорудулгазының херек кырында чедип алган көргүзүглериниң мониторингизинге үндезилеп боттандырар.

4. Күрүне ачы-дузазын чедирер шынарының негелдезин бадылаан күрүне ачы-дузазын херек кырында чедип турар шынарынга дүүштүр үнелелди, таарымчалыг күрүне ачы-дузазын чедирериниң чорудулгазында турар Тыва Республиканың күүсекчи эрге-чагырга органнары боттандырар.

5. Күрүне ачы-дузазын чедирериниң чорудулгазында турар Тыва Республиканың күүсекчи эрге-чагырга органнары тодарадып турар нормативтиг актыларны белеткээр болгаш бадылаар:

күрүне ачы-дузазын чедирип турар ведомстволар адаанда турар бюджет албан черлериниң өске-даа юридиктиг кижилерниң ажылының кол негелдезиниң даңзызы;

ажылының түңнелиниң кол негелдези болгаш күрүне ачы-дузазын чедирер шынарының негелдезин бадылаан күрүне ачы-дузазын херек кырында чедирип турар мониторингизинге дүүштүр эрттирер күрүне ачы-дузазын чедирер түңнелиниң көргүзүглериниң даңзызы;

күрүне ачы-дузазын чедирериниң шынарының бадылаан негелдезин күүсеткениниң дугайында бюджет албан черлериниң, өске-даа юридиктиг кижилерниң отчедунуң формазы болгаш бээр үелери;

күрүне ачы-дузазын херек кырында чедирген шынарының дугайында күрүне ачы-дузазының хереглекчилеринден информацияны чыырының чуруму.

6. Күрүне ачы-дузазын таарымчалыг чедирериниң чорудулгазында турар Тыва Республиканың күүсекчи эрге-чагырга органнары чылдың-на, күрүне ачы-дузазын чедирген шынарынга хереглекчилерниң хомудалының дугайында, күрүне ачы-дузазын чедирген бюджет албан черлериниң, өске-даа юридиктиг кижилерниң ажыл-чорудулгазының херек кырында чедип алган көргүзүглериниң дугайында информацияны чыыр болгаш анализин боттандырар.

7. Күрүне ачы-дузазын таарымчалыг чедирериниң чорудулгазында турар Тыва Республиканың күүсекчи эрге-чагырга органнарының эрттирген мониторингизинге үндезилеп, чылдың-на:

капсырылгага дүүштүр нормативтиг актының үнелелин эрттиргениниң түңнелиниң дугайында каттышкаш түңнелди бадылаар

болгаш күрүне ачы-дузазын чедирериниң шынарының негелдезин бадылаан күрүне ачы-дузазын херек кырында чедирип турар шынарынга дүүштүр үнелелди чорудар;

массалыг информация чепсектеринге болгаш (азы) Интернет четкизинге күрүне ачы-дузазын чедирер шынарының негелдезин бадылаан күрүне ачы-дузазын чедирериниң шынарынга дүүштүр үнелелди эрттиргениниң түңнелин парлаар;

күрүне ачы-дузазы чедиреринге бадылаан негелдени хажыдарын болдурган, күрүне ачы-дузазын чедирип турар бюджет албан черлериниң удуртукчуларын, өске-даа юридиктиг кижилерни хемчег алырының дугайында шиитпирни хүлээп алыр;

күрүне ачы-дузазын бээриниң шынарын болгаш юридиктиг албан черлерин болгаш хуу кижилерни хандырарының деңнелин бедидер талазы-биле хемчеглерни алыр.

8. Күрүне ачы-дузазын чедирер шынарын бадылаан күрүне ачы-дузазын херек кырында чедирип турар шынарынга дүүштүр үнелелди эрттиргениниң түңнелин ажыглаарынга:

бюджет күүселдезиниң дугайында отчетту белеткээри;

планныг үеде болгаш ээлчеглиг саң-хөө чылында бюджеттиң төлевилелин белеткээри;

күрүне даалгазын таарыштырары (ажылдап кылыры);

республиканың болгаш ведомстволарның тускай сорулгалыг программаларын тургузары;

республика бюджединиң акша-хөреңгизиниң кол башкарыкчыларының ажыл-чорудулгазының кол угланыышкыннары болгаш түңнелиниң дугайында илеткелдерни тургузары;

күрүне ачы-дузазын чедирериниң шынарының бадылаан негелдезин хажыдып, күрүне ачы-дузазын чедирип турар бюджет албан черлериниң эрге-дужаалдыг кижилеринге, өске-даа юридиктиг кижилерге салдарлыг хемчеглерни алыр;

Тыва Республиканың күүсекчи эрге-чагырга органнарының саң-хөө болгаш социал политика адырынга өске-даа шиитпирлерни хүлээп алыр.

Капсырылга

Күрүне ачы-дузазының шынарының негелдезин сагыыр үнелелдиң түңнелиниң дугайында каттышкан чижек түңнелинге киирер чүүлдер:

1. Чогуур адырга күрүне ачы-дузазының шынарының негелдезин хаара тудуп турар ниити характеристика.

2. Ведомство адаанда турар күүсекчи эрге-чагырга органнарының, күрүне албан черлериниң отчеттарының шын чадазының дугайында түңнелдер.

3. Отчеттуг чылда күрүне ачы-дузазының бадылаан негелдезин сагыырының чадазының дугайында түңнелдер.

4. Күрүне ачы-дузазының шынарын бадылаан негелдезин сагыырының чадазын бедидеринге эргежок чугула хемчеглер дугайында саналдар.

5. Күрүне ачы-дузазының шынарының бадылаан негелдезин өскертириниң дугайында саналдар, ооң иштинде бедидер негелдезинге дүүштүр бадылаан.

6. Күрүне ачы-дузазының тургускан шынарының ужур-дузалыг көргүзүглеринден (негелдезинден) херек кырында хажыдыышкынның чылдагааны.

Тыва Республиканың Чазааның 2008 чылдың май 28-те №303 доктаалы-биле бадылаан боттандырарынга күрүне деткимчези чедирер дээн амгы үениң мурнакчы (инновациялыг) төлевилелдерин шилиир талазы-биле мөөрейниң дугайында Дүрүмге өскерилгелер киирер дугайында

2009 чылдың июнь 25 №303 Кызыл хоорай

Амгы үениң мурнакчы (инновациялыг) ажыл-чорудулгазын сайзырадыры-биле болгаш ындыг ажыл-чорудулганы кылып турар субъектилерниң күрүне деткимчезиниң ажык-дузазын бедидери-биле Тыва Республиканың Чазааның **доктаадыры болза:**

1. Тыва Республиканың Чазааның 2008 чылдың май 28-те №303 доктаалы-биле бадылаан боттандырарынга күрүне деткимчези чедирер дээн амгы үениң мурнакчы (инновациялыг) төлевилелдерин шилиир талазы-биле мөөрейниң дугайында Дүрүмге дараазында өскерилгелерни киирер:

1) 1.3. пунктуда «республиканың бүдүрүлгелери» деп сөстерни «республиканың организациялары, бүдүрүлгелери болгаш албан черлери, сайгарлыкчылар, хуу кижилери» деп сөстер-биле солуур;

2) 3.1. пунктуда «өнчү-хевирниң кандыгдаа хевири хамаарылга чокка» деп сөстерниң соонга «а ол ышкаш сайгарлыкчылар болгаш хуу кижилер» деп сөстерни немээр»;

3) 3.3. пунктуну дараазында эдилге-биле номчуур:

«3.3. Организацияларга, бүдүрүлгелерге болгаш албан черлеринге өнчү-хөреңгиниң кандыг-даа хевиринге хамаарылга чокка көргүзери чугула чүүлдер:

— мөөрейге киржир күзелин илереткен дилег-чагыгны 2 экземплярга;

— төлеп шыдаарын бадыткаан болгаш күрүне деткимчези алыр мөөрейге киржир аргалыының дугайында документ;

а) сөөлгү отчеттуг үениң бухгалтер балансызы;

б) орулгалар болгаш чарыгдалдар дугайында отчет;

в) аңгы-аңгы деңнелдиң бюджеттериниң мурнунда өрези чок дугайында справка (Тыва Республиканың Саң-хөө яамызының болгаш үндүрүг органындан).

3.3.2. Сайгарлыкчыларга:

— мөөрейге киржир күзелин илереткен дилег-чагыгны 2 экземплярга;

— сөөлгү отчеттуг үениң орулгалар дугайында декларациязы;

— үндүрүг органындан өре чок дугайында справка.

3.3.3. Хуу кижилерге:

— мөөрейге киржир күзелин илереткен дилег-чагыгны 2 экземплярга;

— паспортунуң хоолгазы.»;

4) 5.2. пунктуда «2008-2010 чылдарда Тыва Республикага инновациялыг ажыл-чорудулганың хөгжүлдези» деп сөстерни «2009-2010 чылдарда Тыва Республикага инновациялыг ажыл-чорудулганы хөгжүдеринге күрүне деткимчези» деп сөстер-биле солуур.

2. Бо доктаалды «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарга парлаар.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазының бирги оралакчызы Ш.ИРГИТ.

Тыва Республиканың республика бюджедин күүседиринге тургустунуп кээр, түр касса үзүктелиишкинин дуглаар кол дөстерни тургузарының Чуруму болгаш түр касса үзүктелиишкинин планнаар методиказын бадылаар дугайында

2009 чылдың июнь 30 №312 Кызыл хоорай

Тыва Республиканың Чазааның 2008 чылдың декабрь 9-та «Тыва Республиканың регионалдыг саң-хөө реформазының Программазын бадылаар дугайында» №713 доктаалын боттандырар сорулгага болгаш түр касса үзүктелиишкинин сайзыраңгайжыдары-биле Тыва Республиканың Чазааның **доктаадыры болза:**

1. Тыва Республиканың республика бюджедин күүседиринге тургустунуп кээр, түр касса үзүктелиишкинин планнаарының коштунган методиказын бадылаар.

2. Тыва Республиканың республика бюджедин күүседиринге тургустунуп кээр, түр касса үзүктелиишкинин дуглаар кол дөстерни тургузарының коштунган Чурумун бадылаар.

3. Тыва Республиканың республика бюджединиң түр касса үзүктелиишкинин дуглаар кол дөстерни тургузарын болгаш республика бюджедин күүседиринге тургустунуп кээр, түр касса үзүктелиишкинин үезинде баш бурунгаар тодарадырын Саң-хөө яамызы (Килижеков) чорудар.

4. Бо доктаалды «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарга парлаар.

5. Бо доктаалдың күүселдези дээш контрольду Тыва Республиканың Саң-хөө яамызынга дагзыр.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазының бирги оралакчызы Ш.ИРГИТ.

Тыва Республиканың Чазааның 2009 чылдың июнь 30-де №312 доктаалы-биле бадылаан

Тыва Республиканың республика бюджедин күүседиринге тургустунуп кээр түр касса үзүктелиишкинин планнаарының методиказы

Бо методиканы амгы саң-хөө чылында Тыва Республиканың республика бюджедин күүседиринге тургустунуп кээр, түр саң-хөө үзүктелиишкинин дуглаар дөстерни тургузар болгаш түр саң-хөө үзүктелиишкинин баш бурунгаар тодарадырын Тыва Республиканың Саң-хөө яамызы үезинде боттандырар болгаш саң-хөөнү эргелеп-башкарарының ажыктыын бедидер сорулгага ажылдап кылган.

Республика бюджедин күүседиринге тургустунуп кээр түр саң-хөө үзүктелиишкинин бо методикада Тыва Республиканың республика бюджединден касса төлевирлерин боттандырарынга эргежок чугула бюджет акша-хөреңгизи чаңгыс аай агар санга бо саң-хөө чылында четпес болганда баш бурунгаар көөрү билдинип турар.

Республика бюджединиң күүселдезинге тургустунуп кээр түр касса үзүктелиишкининиң кирип кээр хемчээлиниң болгаш үргүлчүлелдииниң хуусаазын баш бурунгаар тодарадырынга методиканы ажыглаар. Саң-хөө чылы төнүп турар үеде республика бюджединиң күүселдезиниң үнелели, баш бурунгаар көрдүнген үеде республика бюджединиң акша-хөреңгизиниң чарыгдалының болгаш киирилдезиниң прогнозунга үндезилеп, түр касса үзүктелиишкининиң методиказын планнаар.

Санажылга чорударының төнчү медээлери кассаның планынга болгаш киирген өскерилгелерге дүүштүр каттышкан бюджет бижидилгезин бадылаан орулгаларны киирериниң талазы-биле прогноз медээлери, албан төлээр хүлээлгелер талазы-биле медээлер, бюджет күүселдезиниң дугайында саң-хөө отчеду болур.

Түр касса үзүктелиишкининиң хуусаазын болгаш хемчээлин тодарадырын республика бюджединиң күүселдезиниң анализиниң болгаш доктаамал мониторингизинге үндезилеп боттандырар. Сезоннуг байдалдыг чарыгдалдарны боттандырарынга акша-хөреңгиниң негелдезин эрткен чылдарның дуржулгазының анализинге үндезилеп чорудар (шөлээ санажылгазын төлээри, социал адырның объектилериниң капитал септелгезин чорудары, кускү-кышкы үелерде чуртталга-коммунал ажыл-агый объектилериниң белеткелиниң талазы-биле хемчеглер, дыштанылга үезинде уругларның дыштанылгазын организастаар талазы-биле).

Түр касса үзүктелиишкининиң хуусаазының болгаш хемчээлиниң үнелелин эрткен саң-хөө чылдарында республика бюджединиң күүселдезиниң түңнелинге дүүштүр Тыва Республиканың Саң-хөө яамызының тургусканы республика бюджединиң касса планының үндезининге чорудар.

Түр касса үзүктелиишкинин планнаарын болгаш тодарадырын бюджет бижидилгезинге өскерилгелерни киирер болгаш эрткен үеде бюджет күүселдезиниң түңнелинге дүүштүр айның касса планын ажылдап кылыр үеде, ай санында боттандырар. Ол чадада Тыва Республиканың Саң-хөө яамызы түр касса үзүктелиишкинин тодарадыр болгаш хынап көөр.

Республика бюджединиң чарыгдалын күүседирин хандырар сорулга-биле үезинде шиитпирлерни белеткээр болгаш хүлээп алыр түр касса үзүктелиишкинин акшаландырарының дөстерин болгаш хемчээлин тодарадырынга ажыглаар түр касса үзүктелиишкининиң хемчээлиниң болгаш хуусаазының үнелелин планнаар.

Касса планының көргүзүглеринге үндезилеп, түр касса үзүктелиишкининиң хуусаазын болгаш хемчээлиниң үнелелин болгаш хемчээлин тодарадыр.

Касса үзүктелиишкининиң хемчээлиниң үнелелин дараазында формуланың талазы-биле санаарын чорудар:

КР-Р-Д-ИФД-О,

КР- касса үзүктелиишкининиң хемчээлин тургузуп турар акша-хөреңгиниң хемчээли;

Р- касса планының болгаш каттышкан бюджет бижидилгезинге дүүштүр баш бурунгаар көрдүнген үеде (чыл,квартал, ай) чарыгдалдың хемчээли;

Д- каттышкан касса планынга дүүштүр баш бурунгаар көрдүнген үеде (чыл, квартал, ай) орулганың хемчээли;

ИФД- баш бурунгаар көрдүнген үеде (чыл, квартал, ай) планнаан бюджет дефицидин акшаландырар дөстер;

О - ай эгезинде бюджеттиң агар санында акша-хөреңгиниң артыкшылы.

Чогумчалыг ужур-дузалыг болуп турар КР-ниң санажылга хемчээлин айның касса үзүктелиишкининиң кирген хуусаазы кылдыр санаар.

КР-ниң үнелелин касса үзүктелиишкинин дуглаар кол дөстерни планнаарынга ажыглаар.

Тыва Республиканың Чазааның 2009 чылдың июнь 30-де №312 доктаалы-биле бадылаан

Тыва Республиканың республика бюджедин күүседиринге тургустунуп кээр түр касса үзүктелиишкинин дуглаар кол дөстерни тургузарының Чуруму

I. Ниити чүүлдер

1.1. Саң-хөө чылының дургузунда республика бюджедин күүседиринге тургустунуп кээр түр касса үзүктелиишкинин акшаландырар сорулгага түр касса үзүктелиишкинин дуглаар дөстерни тургузар.

Түр касса үзүктелиишкинин дуглаар дөстер (моон соңгаар - дуглаар дөстер) бодунуң болгаш киириштирген акша-хөреңги боор болур.

1.2. Саң-хөө чылының дургузунда касса үзүктелиишкинин акшаландырарынга кииритирип ажыглаан акша-хөреңгини дедир эгидер баш бурунгаар касса үзүктелиишкинин дуглаар дөстерни тургузар.

1.3. Тыва Республиканың Саң-хөө яамызы дөстерни тургузар:

республика бюджединиң бодунуң акша-хөреңгизи;

кииритирген акша-хөреңги.

1.4. Республика бюджедин күүседиринге тургустунуп кээр түр касса үзүктелиишкинин планнаар Методиказының талазы-биле чоруткан санажылганың үндезининге дөстерниң хемчээлин тодарадыр (КР-ниң үнелели).

II. Дөстерни дуглаарын тургузары

2.1. Бодунуң акша-хөреңгизин дараазында тургузуглар талазы-биле тодарадыр:

2.1.1. Чарыгдалдар чүүлдериниң болгаш өске-даа кезектер талазы-биле ону хуваарының дугайында чогуур шиитпирлерни хүлээп алгыжеге чедир саң-хөө чылының эрткен үези дээш күүселдези тодараттынган чарыгдалдар чүүлүнүң талазы-биле камналга, ооң иштинде эрткен квартал дээш (ЭР) планы-биле деңнээрге, иштики өрени хандыларынга чарыгдалдар талазы-биле камналга.

2.1.2. Эрткен кварталда (ДП) көрдүнген планындан ажып турар хемчээлге кирген үндүрүглер болгаш үндүрүглерге хамаарышпас орулгалар.

2.2. Бодунуң акша-хөреңгизиниң хемчээлин формула талазы-биле тодарадыры:

СС = ЭР + ДП.

2.3. Кииритирген акша-хөреңгини (СП) алган хамаарылгазын дараазында хевирлер-биле тодарадыр:

а) федералдыг бюджеттен бюджет чээлизи (КФБ);

б) чээли организацияларының кииритиргени кыска хуусаалыг чээлилер (ККО);

с) үнелиг саазыннарга салган акша-хөреңги (СЦБ).

2.4. Кииритирген акша-хөреңгини формула талазы-биле тодарадырга:

ПС = КРБ + ККО + СЦБ

2.5. Түр касса үзүктелиишкиннерин дуг-

лаар дөстерни тургузар сорулгага чоруткан хемчеглер, бо саң-хөө чылын доозарынга чедир төлээр болгаш ужур-дузазы эки түңнелди бербейн турар касса үзүктелиишкиннери болуп турар үелерде, төлээриниң хуусаазының кыска хуусаалыг болуру.

2.6. Дөстерни дуглаарының (ИП) каттышкан хемчээлин формула-биле көргүзерге:

ИП = СС + ПС

СС- бодунуң акша-хөреңгизи;

ПС- киириштирген акша-хөреңги.

2.7. Айның баш бурунгаар касса үзүктелиишкинин акшаландырарының саң-хөө курлавырын, негелдени албан хандырар эргежок чугула хемчээлге чедир тургузар:

ИП> КР.

2.8. Кииштирген акша-хөреңгини төлээриниң дөстери болза, республика бюджединиң дефицидин акшаландырар дөстерден болгаш шупту дөстерден кирген орулгалардан алган республика бюджединиң бодунуң акша-хөреңгизинден алыр.

III. Түр касса үзүктелиишкинин дуглаар дөстерни тургузарын организастаары

3.1. Түр касса үзүктелиишкинин дуглаар дөстерни тургузуп турар үеде тургустунуп кээр сорулгаларны үезинде шиитпирлээрде, Тыва Республиканың Саң-хөө яамызы дараазында хемчеглерни организастаар болгаш чорудар:

а) банкының чээли ставкаларың, рынок чээлизиниң анализиниң ажык информация дөстериниң материалдарының талазы-биле медээлерни чыырын ай санында чорудар;

б) бюджет акша-хөреңгизиниң ажыктыг чарыгдалын болгаш камналгазын тургузуп турар, бодунуң акша-хөреңгизиниң талазы-биле дөстерден хосталган болгаш республиканың бюджединиң үндүрүглерден болгаш үндүрүгге хамаарышпас орулгалардан пландан ажыр киргенин курлавырлаары болгаш хемчээлин ай санында тодарадыр (СС);

в) федералдыг бюджеттен болгаш чээли организацияларындан акша-хөреңги чээлизин кииштирер эргежок чугула хемчээлиниң талазы-биле тодарадыр;

г) касса үзүктелиишкини тургустунуп келген айның мурнундагы айда бюджеттиң үстүкү деңнелинден бюджет чээлизин алырының дугайында шиитпирни хүлээп алганда, бюджет чээлизин бээриниң дугайында Дугуржулганы (керээни) доллурарын дараазындагы бюджет чээлизин алырынга эргежок чугула документилерни болгаш санажылгаларны капсырылгалары-биле кады Россияның Саң-хөө яамызынче дилегни белеткээр болгаш чорудар.

д) бир эвес коммерциялыг банкыдан чээли алырының дугайында шиитпирни хүлээп алганда, чээли бээриниң хуусаазын, кииштирер хуусаазындан хамаарылгалыг чээли ставказының баш бурунгаар мониторингизинге үндезилеп банкыны шилип алыр. Бо айда дараазында айның касса үзүктелиишкини тургустунуп кээр болза, шупту документилерни белеткээш тургускан лимиттиң хемчээлинге чээли бээриниң чагыын банкыже чорудар.

е) үнелиг саазыннарның рынок конъюктуразындан хамаарылгалыг салыр хуусаазын тодарадыр;

ж) ай эгезинге чедир касса үзүктелиишкини тургустунуп кээр болза, касса үзүктелиишкинин дуглаар дөстерни тургузар болгаш кииштирер акша-хөреңгиниң кирген иниң учедунуң анализин чорудар;

з) төлээриниң тургускан графигинге дүүштүр кииштирген акша-хөреңги-биле төлээр болгаш касса үзүктелиишкининге таарымчалыг эвес байдал тургустунуп келген үеде, бодунуң акша-хөреңгизин мөөңнээрин организастаар.

Чамдык категорияның хамаатыларынга Тыва Республиканың девискээринге хуудa хереглелинге арга-ыяш өзүмнерин садып ап, садып-сайгарарының керээзи езугаар төлевир шалыңның доктаадырының дугайында болгаш Тыва Республиканың девискээринде чурттап турар хамаатылар-биле боттарының хереглелинге арга-ыяш өзүмнерин садып ап, садып-сайгарарының керээлерин чарарының Чурумунуң 4 пунктузунга өскерилгелер киирер дугайында

2009 чылдың июнь 30 № 322 Кызыл хоорай

Россия Федерациязының Арга-ыяш кодекизиниң 76 болгаш 82 чүүлү-биле дүүштүр Тыва Республиканың Чазааның **доктаадыры болза:**

1. Федералдыг деңнелге бадылаттынган боттарының хереглелинге арга-ыяш садып ап, садып-сайгарарының керээзи езугаар төлевирни 2009 чылдың июль 1-ден эгелеп, арга-ыяш үндүрүүнүң шалыңының 0.1 кудулаткан коэффициентизи-биле дараазында категорияның хамаатыларынга тургузар:

— Ада-чурттуң Улуг дайынының хоочуннары, дайынчы хөделиишкиннерниң хоочуннары;

— бойдус халавындан когараан кижилер (чурттаар оран-савазын болгаш кодан-девискээриниң тудугларын катап тургузуп алырынга);

— хар-назыны 35 хардан өрү эвес, көдээде чурттап-ажылдап турар аныяк специалистер, ооң иштинде Тыва Республиканың Чазааның көдээге ажылдаары-биле чорутканнар;

— хөй уругларлыг өг-бүлелер (18 хар четпээн назылыг үш болгаш оон-даа хөй уруглуг);

2. Тыва Республиканың Чазааның 2007 чылдың ноябрь 21-де бадылаан Тыва Республиканың девискээринде чурттап турар хамаатылар-биле боттарының хереглелинге арга-ыяш өзүмнерин садып ап, садып-сайгарарынга керээлерин чарарының 4 пунктузунга дараазында эдилгелиг өскерилгени киирер:

«4. Билдириишкинге кожар чүүлдер:

а) паспорттуң хоолгазы (шупту арыннарын);

б) хуудa тудугга аңгылаттынган чер участоктарынга эргезин бүзүреткен документилерниң хоолгазы болгаш (азы) объект) (чурталга бажыңы, херим иштиниң ажыл-агый тудуглары) септелгезиниң дугайында архитектура девискээр органының шынзылгазы;

в) катап тургузарынга ыяш ажыглаттынар эт-хөреңгиниң чидирииинге азы үрелиишкининге чедирген хамааты кижиниң баш удур билир азы чайладыптар аргазы чок баш удур көрдүнмээн (үер, өрт, чер шимчээшкини, өске-даа берге байдалдар) тыптып келгениниң дугайында хамааты камгалал херектериниң, онза байдалдар болгаш бойдус халаптарының уржуктарын узуткаар талазы-биле Тыва Республиканың күүсекчи эрге-чагырга төлээлекчи органның документизи;

г) Тыва Республиканың Чазааның көдээге ажылдаары-биле чорутканы хар-назыны үжен бештен өрү эвес, көдээде чурттап болгаш ажылдап турар аныяк специалистерге – күш-ажыл керээзиниң хоолгазы, Тыва Республиканың Чазааның аныяк специалисти көдээге ажылдаары-биле чорутканын бүзүреткен документизиниң хоолгазы;

д) өг-бүлезиниң составының дугайында —хөй уруг-дарыглыг өг-бүлелерге;

е) Ада-чурттуң Улуг дайынының хоочунунуң, дайынчы хөделиишкиннерниң хоочунунуң эргезин бүзүреткен документ.».

3. Бо доктаалдың 1 пунктузунда айыттынган хамаатыларга арга-арыг адырында Тыва Республиканың күүсекчи эрге-чагырга төлээлекчи органы 170 куб метрден хөй эвес хемчээлдиг ыяшты аңгылап бээрин хандырар.

4. Бо доктаалдың 1 пунктузунда айыттынган хамаатыларга ыяшты сорулгалыг ажыглаарының контролюн боттандырарын тус чер бот-чагырга органнарынга сүмелээр.

5. Бо доктаалдың күүселдезин Тыва Республиканың Тудуг, чуртталга болгаш коммунал ажыл-агыйы яамызынга болгаш Тыва Республиканың Ыяш ажыл-агыйы талазы-биле күрүне комитединге дагзыр.

6. Бо доктаалды «Тувинская правда» болгаш «Шын» солуннарга парлаар.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазының бирги оралакчызы Ш.ИРГИТ.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ СОҢГУЛДА КОМИССИЯЗЫНЫҢ ДОКТААЛДАРЫ

Тожу кожууннуң девискээр соңгулда комиссиязының кежигүнү хүлээлгелеринден хостаарының дугайында

2009 чылдың август 7 № 95/375-5 Кызыл хоорай

Тожу кожууннуң девискээр соңгулда комиссиязының бадылаар эргелиг кежигүнү, составче «Россияның аграр партиязы» политиктиг партияның Тыва девискээр салбырындан депшиттирген И.А.Актың билдириишкинин өөренип көргеш, «Россия Федерациязының хамаатыларының соңгулда эргелериниң болгаш референдумга киржир эргезиниң кол-кол магадылалдарының дугайында» Федералдыг хоойлунуң 29 чүүлүнүң 6 пунктузунга дүүштүр Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының **доктаадыры болза:**

1. Тожу кожууннуң девискээр соңгулда комиссиязының бадылаар эргелиг кежигүнү хүлээлгелеринден 1970 чылда төрүттүнген Ирина Андреевна Акты хостаар.

2. Бо доктаалды республиканың «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарга парлаар.

Кызыл хоорайның девискээр соңгулда комиссиязының кежигүнү хүлээлгелеринден хостаарының дугайында

2009 чылдың август 7 № 95/376-5 Кызыл хоорай

Кызыл хоорайның девискээр соңгулда комиссиязының бадылаар эргелиг кежигүнү, составче ажылдап турар черинден депшиттирген А.Н.Черноусовтуң билдириишкинин өөренип көргеш, «Россия Федерациязының хамаатыларының соңгулда эргелериниң болгаш референдумга киржир эргезиниң кол-кол магадылалдарының дугайында» Федералдыг хоойлунуң 29 чүүлүнүң 6 пунктузунга дүүштүр Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының **доктаадыры болза:**

1. Кызыл хоорайның девискээр соңгулда комиссиязының бадылаар эргелиг кежигүнү хүлээлгелеринден 1958 чылда төрүттүнген Александр Николаевич Черноусовту хостаар.

2. Бо доктаалды республиканың «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарга парлаар.

Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының ийиги чыыжының Кечил-оол чаңгыс мандаттыг №30 соңгулда округунуң талазы-биле депутат Э.М.Манчынның бүрүн эргелерин хуусаадан эрте соксадырының дугайында

2009 чылдың август 7 №95/377-5 Кызыл хоорай

Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының Кечил-оол чаңгыс мандаттыг № 30 соңгулда округундан соңгуттурган Э.М.Манчынның Тере-Хөл кожуун чагыргазының даргазының албан-дужаалынга соңгуттурганы-биле холбаштыр база ооң 2009 чылдың июль 13-те билдириишкининге үндезилеп, Тыва Республиканың «Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер болгаш Хоойлужудулга палаталарының депутаттарының эрге-байдалдарының дугайында» Хоойлузунуң 3 чүүлүнүң 8 кезээнге дүүштүр Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының **доктаадыры болза:**

1. Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының ийиги чыыжының Кечил-оол чаңгыс мандаттыг № 30 соңгулда округундан соңгуттурган Экер-оол Маринович Манчынның депутат бүрүн эргелерин хуусаадан эрте, 2009 чылдың август 7-ден соксадыр.

2. Бо доктаалды республиканың «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарынга парлаар.

Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының ийиги чыыжының Бай-Хаактың чаңгыс мандаттыг № 35 соңгулда округунуң талазы-биле депутат В.В.Вусатыйның бүрүн эргелерин хуусаадан эрте соксадырының дугайында

2009 чылдың август 7 №95/378-5 Кызыл хоорай

Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының Бай-Хаактың чаңгыс мандаттыг № 35 соңгулда округундан соңгуттурган В.В.Вусатыйның 2009 чылдың июль 6-да бижимел билдириишкининге үндезилеп, Тыва Республиканың «Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер болгаш Хоойлужудулга палаталарының депутаттарының эрге-байдалдарының дугайында» Хоойлузунуң 3 чүүлүнүң 1 кезээнге дүүштүр Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының **доктаадыры болза:**

1. Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының ийиги чыыжының Бай-Хаактың чаңгыс мандаттыг № 35 соңгулда округундан соңгуттурган Виктор Васильевич Вусатыйның депутат бүрүн эргелерин хуусаадан эрте, 2009 чылдың август 7-ден соксадыр.

2. Бо доктаалды республиканың «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарынга парлаар.

Чаа-Хөл кожууннуң девискээр соңгулда комиссиязының составын немээриниң дугайында

2009 чылдың август 7 № 95/379-5 Кызыл хоорай

Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының 2006 чылдың декабрь 22-де «Чаа-Хөл кожууннуң девискээр соңгулда комиссиязын тургузарының дугайында» № 126/720-4 доктаалы-биле тургустунган Чаа-Хөл кожууннуң девискээр соңгулда комиссиязының составынга кандидатура талазы-биле саналды өөренип көргеш, «Россия Федерациязының хамаатыларының соңгулда эргелериниң болгаш референдумга киржир эргезиниң кол-кол магадылалдарының дугайында». Федералдыг хоойлунуң 29 чүүлүнүң 11 пунктузун удуртулга болдуруп, Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының **доктаадыры болза:**

1. Чаа-Хөл кожууннуң девискээр соңгулда комиссиязының составынга бадылаар эргелиг кежигүн кылдыр Бүгү-россияның «Чаңгыс демниг Россия» политиктиг партиязының Тыва девискээр салбырындан депшиттирген, 1966 чылда төрүттүнген, дээди эртемниг, Чаа-Хөл кожууннуң Ак-Туругнуң ниити билиг ортумак школазының директору Мерген Бордукович Сырбыкайны томуйлаар.

2. Бо доктаалды республиканың «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарынга парлаар.

Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының даргазы Б.Д.ОНДАР.
Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының секретарының хүлээлгезин күүседип турар Ю.О.САЙЗУ.

КҮШ-АЖЫЛ ПЕНСИЯЛАРЫ

(азы 2009 чылда ооң өзүлдези болгаш күрүнеден ап чорудуп турар хемчеглер)

2008 чылдың төнчүзүнде Россия Федерациязының Президентизи Дмитрий Медведев Күрүне Думазынга бодунуң Айыткалынга 2009 чылда күш-ажыл пенсиязын чаңгыс эвес удаа улгаттырарын чугаалаан. А Россияның Пенсия фондузунуң баштаар чериниң даргазы Антон Дроздев март айда регионнар салбырларының удуртукчулары-биле эрттирген хуралынга «Россияның Чазаа социал айтырыглар талазы-биле бодунуң мурнунга салган сорулгаларын чүгле күүседир эвес, а амгы пенсионерлерниң төлептиг пенсия ап орарынче угландырган хемчеглерин шуптузун долузу-биле күүседиринге белен база бо программаларны боттандырарынга чугула акша-төгерикти Пенсия фондузунуң агар санынче шилчидип эгелей берген» — деп медеглээн.

Президент Д. Медведевтиң аазаашкынының бадыткалы – бо эртип турар 2009 чылдың эрткен 8 айларында күш-ажыл пенсиязының хемчээли үш удаа эвээш-бичелеп улгатты.

Бо үениң дургузунда күш-ажыл пенсиязының хемчээли кайы хире улгады бергенин чижекке көрүп көрээл. Баштай кыдыкы Соңгу чүкке база аңаа деңнештирген черлерде ажылдап чораан пенсионерлерниң пенсиязын район коэффицентизинге улгаттырар база пенсияның баазалыг кезээ шупту пенсия алыкчыларынга дөмей болурун утпаалы.

Чижек кылдыр бистиң кожуунда чурттап орар пенсионер С.Кыргыстың 2009 чылдың январь 1-де холга алган пенсиязының ниити түңү 4930 рубльге деӊ турган дижик. Ооң иштинде пенсияның баазалыг кезээ 2512 рубль, а камгаладылгалыг кезээ (4930-2512)=2418 рубль болур. Бо чылдың март 1-де пенсияның баазалыг кезээн 8,7 хууга улгаттырганының соонда бо кезек (2512x108,7%)=2730 рубль апарган, а ниити пенсия (2730+2418)=5148 рубльге деӊ.

Ийи дугаарында, апрель 1-де пенсияның камгаладылгалыг кезээн 15,6 хуу улгаттырар кылдыр планнаттынган турганының орнунга 17,5 хуу улгаттырды. Ооң түңнелинде С.Кыргыстың пензиязының камгаладылгалыг кезээ (2418x117,5%)=2841 рубль, а ниити пенсиязы (2730+2841)=5571 рубль апарган.

Үш дугаарында, август 1-де база-ла пенсияның камгаладылгалыг кезээн 7,5 хуу өстүрген. А бо индексация Чазактың планында көрдүнмээн турган болгай. Август 1-ниң соонда С. Кыргыстың пенсиязының камгаладылгалыг кезээ (2841x107,5%)=3054 рубль, а ниити пенсиязы (2730+3054)=5784 рубль апарган азы январь 1-де турганындан (5784–4930)=854 рубль көвүдей берген.

Дараазында декабрь 1-де пенсияның баазалыг кезээн 31,4 хууга көвүдедири планда көрдүнген. Бир эвес планда көрдүнгени езугаар болур чүве болза, С.Кыргыстың пенсиязының баазалыг кезээ (2730 x 131,4%)=3587 рубль, а ниити пенсиязы (3587+3054)=6641 рубль, азы январь 1-де турганындан (6641 – 4930)=1711 рубль хөй апаар-дыр.

Апрель айда Күрүне Думазының депутаттарының мурнунга отчедун берип тургаш, Россияның Чазааның Даргазы Владимир Путин 2010 чылда күш-ажыл пенсиязының ортумак хемчээли 2009 чылда турганындан эвээш дээрге-ле, 30 хуу улгадыр, а амгы пенсионерлерниң пенсиязының хемчээли күш-ажыл стажындан, ооң иштинде ССРЭ үезинде ажылдап алган стажындан улуг хамаарылгалыг болурун дыңнаткан.

Сөөлгү үеде пенсия өзүлдезиниң талазы-биле солун-сеткүүлдерде үнген материалдарны номчуп орарга «валоризация» деп термин тыптып келгенин номчукчулар эскерип турлар боор. Пенсия хандырылгазынга хамаарыштыр алырга, валоризация дээрге – хамаатыларның пенсия реформазының эгелээриниң мурнунда – 2002 чылдың январь 1-де турган пенсия курлавырларын улгаттырар сорулга-биле күрүнениң талазындан ап чорудуп турар хемчеглер-дир.

Маңаа хамаарыштыр дараазында хемчеглерни ап чорудар деп турар. Бирээде, пенсия алыкчызының 1991 чылдың январь 1-ден 2001 чылдың декабрь 31-ге чедир ажылдаан үези дээш пенсиязының камгаладылгалыг кезээн 10 хуу улгаттырар. Ийиде, 1991 чылдың мурнунда, тодаргайлаарга, ССРЭ үезинде ажылдап турган чыл бүрүзү дээш пенсияның камгаладылгалыг кезээн бир-бир хууга улгаттырар.

Чижек кылдыр демги-ле С.Кыргысты көрээл. С. Кыргыстың күш-ажыл стажы 1963 чылдың январь 1-де эгелээн болгаш 1991 чылдың январь 1-де 27 чыл боол турар-дыр. Ынчангаш С.Кыргыстың пенсиязының камгаладылгалыг кезээн 2010 чылда (10+27)=37 хууга улгаттырар апаар-дыр. Ооң түңнелинде С.Кыргыстың пенсиязының камгаладылгалыг кезээ (3054x137%)=4184 рубль, а ниити пенсиязы (3587+4184)=7771 рубль апаар-дыр.

Бир эвес күш-ажыл пенсиязын улгаттырар талазы-биле 2009 чылда көрдүнген хемчеглерни шуптузун боттандырганының соонда база 2010 чылда валоризация кылганының түңнелинде, чурттаарының өртээ аар (с высокой стоимостью жизни) регионнарда чурттап турар пенсионерлерниң пенсиязының ниити хемчээли амыдырап-чурттаарының адаккы хемчээлинге четпейн барза, ол пенсионерлерге тускай социал немелде төлевирни кылырын РФ-тиң Чазак Даргазы В. Путин чугаалаан. Ниитизи-биле 2010 чылда пенсия реформазын боттандырарынга күрүнеден 500 млрд. рубльди немелде аңгылап бээри көрдүнген.

Ынчангаш хүндүлүг пенсионерлер, эң ылаңгыя ССРЭ үезинде ажылдап чораан пенсия алыкчылары, амдыгааштан эгелээш чурттап орар черлериңерде пенсия фондузунуң эргелелдеринге барып күш-ажыл дептерлеринде киир бижиттинген ажыл стажыңарны тодаргайлаары чугула деп сүмелээр-дир мен.

Зайцев МАЙДЫР,
Тес-Хем кожуунда Пенсионерлер эвилелиниң даргазы.

СПОРТ • СПОРТ • СПОРТ

АНАТОЛИЙ СЕРЕННИҢ КУБОГУ ДЭЭШ...

Эрткен дыштаныр хүннерде Сүбедей спорт комплекизинге спорт мастеринге кандидат Анатолий Сереннің кубогу дээш стол теннизинге республика чергелиг маргылдаа болуп эрткен. Бо бистиң республиканың спортчу амыдыралында онзагай болуушкун дээрзин онзалап демдеглевес аргажок. Чоокку чылдарда мындыг маргылдаа болуп-даа көрбээн.

Эрткен чүс чылдың 60-70-80 чылдарында стол теннизиниң спорту Тывага калбаа-биле сайзыраан турган. Ону стол теннизиниң федерациязының даргазы турган Анатолий Сергеевич Сереннің кызымаккай ажылының түңнели деп болур. Ол дугайында маргылдааның байырлыг ажыдыышкынының үезинде ТР-ниң Күш-культура болгаш спорт агентилелиниң директорунуң хүлээлгезин күүседип турар Буян Биче-оол онзалап айытпышаан, республикага күш-культура болгаш спортту сайзырадырынга болгаш чурттакчы чон ортузунга амыдыралдың кадык овур-хевирин сурталдаарынга киирип келген улуг үлүг-хуузу дээш А.С.Серенге Хүндүлел бижикти тывыскан.

Маргылдаа эртип турган август 28-тиң хүнү — А.С.Сереннің төрүттүнген хүнү. Бодунга база спортка ынактарга Анатолий Серен онза белекти сөңнээни ол. Мындыг улуг маргылдааны организастап, деткикчилерни тып, спорт залын бүдүн хүннүң дургузунда хостадып ап деп чүве амыр эвес херек. Маңаа арга-дуржулга, чон-биле ажылдап билир чорук болгаш улуг хүндүткел негеттинер апаар. А ол бүгү А.С.Серенде бар дээрзинге кым чигзинер боор.

Уруглар, херээженнер, оолдар, эр улус – стол теннизинге ынактар, күжүн шенешкен. Бистер, хоочун ойнакчылар, шагдагы ояар ойнаваан, белеткел чок-даа болзувусса, ынак оюнувусту күзелдиивис-биле ойнадывыс. Аттарывысты уттупкан-даа болзувусса, арыннарывысты таныжып: «Сен кым ийик сен, шаанда аажок ойнаар кижи-ле болгай сен» — дижип, ботботтарывысты деткижип, хей-аът киирип, күжүвүс шенештивис. Моон соңгаар Сүбедейге чыглып, доктаамал ойнап, хостуг үевисти чөп ажыглаарын дугуруштувус.

Чидиг демиселдиң түңнелинде херээженнерден Мира Монгуш, эр улус арызынга Радий Кыргыс олар чемпионнаан. 2-ги, 3-кү черлерни Шеңне Биче-оол, Данара Бокоякова ээлээн. А эр улус арызынга Александр Шири биле Петр Чадамба. Эжеш ойнаарынга Талон Кашоев биле Яромир Донгак олар чемпионнаан. Чемпионнар медаль болгаш хүндүлел бижиктер-биле шаңнаткан, кубоктарны чаалап алган. Хоочуннар арызында солун оюннуң киржикчилерин онзалап демдеглекседим. Ол дээрге Улуг-Хемден Арина Донгур-оол биле Барыын-Хемчиктен Комия Куулар-дыр. Аныяктар-биле деңге тутчуп, чараш оюнну олар көргүскен.

Маргылдааның тугун чемпионнар бадырган. ТР-ниң Күш-культура болгаш спорт агентилелиниң директорунуң хүлээлгезин күүседип турар Буян Биче-оол бедик утка-шынарлыг маргылдааны организастап эрттиргени дээш, спортчу байырлалды сөңнээни дээш база төрүттүнген хүнүн таварыштыр Анатолий Сергеевич Серенге хол шагын белекке бербишаан, аңаа моон соңгаар-даа чогаадыкчы чедиишкиннерни күзеп, өөрүнчүг медээни дыңнатты. ТР-ниң күш-ажыл болгаш социал политика сайыды К.Т.Давааның дыңнатканы-биле стол теннизиниң федерациязының президентизинге Анатолий Серен соңгуттурган! Спортчулар бо медээни демниг адыш часкаашкыннары-биле «ураалап» хүлээп алдылар.

Тывавыска стол теннизи чараш оюн катап база диңмиттелип үнер дээрзи чугаажок. Бо маргылдааның чемпионнарының чаалап алганы кубоктарын шилчип чоруур кылдыр доктааткан. Ынчангаш кожуун, сумуларда стол теннизинге ынактар келир чылын кубокту чаалап алыры-биле эки белеткенир болза эки. Бир эвес беш чыл улаштыр кубокту чаалап алтар болзуңарза, ол силерниң болуп артар.

Светлана ДАЧЫН-ХӨӨ.

АРАГАНЫ САДАРЫН ЧУРУМЧУТСА

Чагаалар аразындан

Шаг-шаанда бистиң ада-өгбелеривис хуу амыдыралдыг, мал-маганын азырап, сүдүн саап, хойтпаан тургузуп, ону тип ижип чораннар. Ол үеде 4-5 өг кады кожа чурттап турар боор чүве. Ынчан хойтпаан тип алгаш арагалап турган кадайлар-даа, ашактар-даа турганын көрбээн мен.

Доскаарларда хойтпак дола берген савазыраан турар-ла чүве. Кады-кожа аалдардан кырган улус хөреңгилеп чор мен дээрге, белен чүвези бар болза, ап бээр, чок болза, хойтпаан тип бээр. Ол кырган тиккен сүт арагазын ижип алгаш, ырлап-шоорлап, алгырып-кышкырып-даа турбас, оожум-топтуг олуруп-олуруп, аъдын мунгаш чортуп чана бээр.

Ол үеде дүк кагар, кидис салыр деп улуг ажыл бар. Кады-кожа аалдар демнежип дүгүн кагар, ынчан улусту ашкарып-чемгерер дээш кончуг семис иртти дөгергеш, хойтпаан тигер чүве. Ажыл кылган кижилер-даа ону чооглап турбас, ужур эдертип чүгле амзап каар.

1970-80 чылдарда чон кырган, аныяк-даа дивейн, калбаа-биле ижип эгелээн. А сөөлгү үеде мырыңай дашка ууптар-ла элээдилер 14-15 хар үезинде оолдар, кыстар өөренир сумкаларын чүктеп алган, холдарында моң кара пиво тудуп алган, ону ээп турарын көөрге, чаржынчыг-дыр. Бир катап автобус доктаамынга шак ындыг оолдар, кыстарга «пиво ижериниң орнунга сүттен ижип, пряниктен чип турган болзуңарза» деп сагындырыг кылыпкаш, шуут ат бол часкан мен. «Сээң акшаң эвес, старик, чүнү-даа канчаары бистиң эргевис-тир, чиде бер!» дээн соонда карактарын чидидир көрүп алгаш, бо-ла келген, оларга чүге-ле ону чугаалай бердим деп хейде бодумну буруудадып чектеттиндим.

Сөөлгү үеде улугну улуг деп, бичиини бичии деп хүндүлеп көөр чаңчылывыс шуут читкен деп болур. Ол тыва кижиниң сагып чорааны бижиттинмээн чараш хоойлузун катап эгидери чугула деп санаар мен.

Мен Кызыл хоорайның Улуг-Хемниң солагай талакы дачада чурттап турар мен. Ында автобус доктаар чер бүрүзүнде киоскилерде пиволарны дүн-хүн дивейн, хостуг садып турар. Ооң арызында «технарь» арагаларны база чажырып садып турарын чон билир. Ол техниктиг спирт холумактыг пивону-даа, ак араганы ишкен соонда чамдык кижилер дачаларда чурттакчы чоннуң амыр-дыжынга шаптараазынны тургузуп, хөй-ниитиниң чурумун үреп турары чажыт эвес чүүл-дүр. Ында-мында кем-херек үүлгедиишкини, эзирик чолаачыларның орукка айыыл-халапты тургузуп турарының эгези ол деп бодаар мен. Ол киоскилерниң ээлери «технарь» холаан ол пиволарны дүн-хүн дивейн саткаш кайы хире ажык-кончаалыг апарган ирги азы күрүнеге кайы хире орулга киирген ирги? Пиво садарының талазы-биле тускай чурум, дүрүмден хүлээп ап, ону садарын кызыгаарлаза деп саналдыг мен.

Оя АМАЙ-ООЛ.

Кур Чер суур.

АРАГАДАН ОЙТАЛАҢАР

2009 чылдың дугаары 94 «Шын» солунда Надежда Очурнуң «Хоран холуп каган-на боор...» деп материалын номчааш, автор дыка шын бижип турар-дыр деп үнеледим.

Хоран ышкаш спирт холумактыг арага аймаа ишкеш, мээң суурум Ак-Туругдан чеже-даа кижи чок болганын билир мен. А шагда ындыг чүве турбаанын сактыр-дыр мен. Кижилер хөй арага-дары-даа ижип чорбас чүве. Ийи-чаңгыс ындыг кижилер тургулаар харын, олар амгы аныяктар ышкаш, бустап мөөрээн, кижи бүрүзүнче шорлуп турганы-даа көзүлбес.

Бо шагда кандыг-дыр, хоорайның төвүнде элең-тендиң эзирик кижилер орустар-даа эвес, тывалар боор-дур. Ол келген аалчылар тываларның ындыг чаржынчыын көрүп-ле тур боор. Оларның арызында көңгүс аныяк оолдар, кыстарны көргеш, хейде-ле бо кижи караан чажырар. Бистиң чараш, онзагай Тыва чуртувусту сонуургаан туристерниң саны чыл келген тудум-на көвүдеп-ле турарын солуннардан номчуп болур. Канчап мындыг чаржынчыг, чованчыг байдалда келген чон боор бис деп айтырыг чайгаар тургустунуп келир. Оларны чагырыптар ада-иези, акы, угбазы, чоок төрелдери чок болганы ол бе? Азы «аал чуду» болу берген чоок кижизинден хая көрнү бергеннери ол ирги бе?

Ам кажан черле угаан кирип, аа хоран араганың бак салдарынга алыспайн, кадыг-бергээ торулбас амыдыралчы тывалар-дыр бо диртип чурттаар улус боор бис, чонум?

Бүрбү ЯНЧАП.

Ак Туруг суур.

Тываның каайлы черинде

КИНОЛОГТАР МАРГЫЛДААЗЫ

Россияда кинологтуг албанның тургустунганындан бээр 100 чыл болган оюнга тураскаадып Тываның Каайлы чери кинолог специалистерниң ортузунга албан ыттарының маргылдаазын эрттирген. Аңаа каайлы албанынга хамааржыр 10 ыт киришкен. ТР-ниң ИХЯ-ның Кинологтуг албан төвүнүң начальниги, милицияның майору И.Г. Бедрин, ол-ла төптүң кинолог инспектору, милицияның улуг лейтенантызы М.К. Дажы-Даваа, каайлы чериниң кинологтуг килдизиниң күрүнениң каайлы кол инспектору А.А. Маланов олардан тургустунган судья бригадазы маргылдааның киржикчилерин шылгаан.

Маргылдаа беш чадага эрткен. Бир дугаарында – чүъкте чажыртынган наркотиктиг бүдүмелди тыварынга Чодураа Кашпык-оолдуң Красная горкадан (Веня) Күчүлүг дайынчы деп бельгий овчарказы эң-не эки көргүзүгну чедип ап шылгараан. Ол сес сумкалар аразындан онааттынган даалганы кашла секунда дургузунда тыпкан.

Муңгаш черде чажырган наркотиктиг бүдүмел тыварынга Али Кара-Салдың лабрадор-ретривер – аргонавтарның орук айтыкчызы Ясону тергиидээн.

Чүък болгаш чиик машиналарда чажырган наркотиктиг бүдүмелдер тывар маргылдааларга Эрес Чамзырынның Зильбер Вассерфаль Паккард (Паша) деп немец овчарказы эң-не эки көргүзүглерни көргүзүп, нити сан талазы-биле өскелерни ашкаш, бирги черже үнген. Ийиги черже Аркадий Ховалыгның Лосиный островтан немец овчарказы Скифия, үшкү черже Юрий Бойбунуң Цой Хаут Ванкерем (Рэм) деп база-ла немец овчарказы шылгарааннар.

Тыва каайлының кинологтуг килдизиниң начальниги В.В. Гизатуллинниң чугаазы-биле, маргылдаада киржип турар специалистер боттарының кижизидикчилери-биле бо удаада база бедик мергежилин, эки белеткелин көргүскен. Олар бо чылдың март айда Иркутск хоорайга Чөөн Сибирьниң каайлы албанының кинологтарының ортузунга эрткен маргылдаага база эң-не эки түңнелдерни көргүзүп, ийиги черни ээлээнин онзалаан.

Тыва каайлының кинологтуг килдизи — 2008 чылдың март айда тургустунган эң-не аныяк килдис. Ынчалза-даа кыска бо үениң дургузунда дыка хөй чурум хажыдыышкыннарын – Россия Федерациязының кызыгаарын дамчыштыр чажыт арга-биле эрттирип бар чораан соок чепсектер – боолар, бижиктерни, Кызыл дептерже киир бижиттинген ховар дириг амытаннарны, хоруглуг күштүг эмнерни, 28 кг марихуананы, 1,7 кг-ден хөй гашишти, 2 грамм хире гашиш үзүн болгаш 11 грамм эң күштүг наркотиктиг бүдүмелди дилеп тыпкан. РФ-тиң Кеземче хоойлузунга даянып, 13 кеземче херээ оттурган, ооң иштинде 2 херек 118 чүүлдүң 2 кезээнге («Контрабанда») хамааржыр.

Наталья МОНГУШ,
Тыва каайлының хөй-ниити-биле харылзаа тударының талазы-биле специализи.

СПОРТ • СПОРТ • СПОРТ

ИЙИ ДАКПЫР ЧЕМПИОН

Сентябрь 3-6 хүннеринде Новосибирск хоорайга дзюдо хүрешке эр болгаш херээжен улус арасынга Сибирь федералдыг округтуң чемпионады болуп эрткен. Аңаа он ийи субъектиден он-он мөгелер киришкен. Тывадан чаңгыс 60 килге киришкен дөрт мөгениң үжү шаңналдыг черлерни ээлээн. Чижээ, спорт мастеринге кандидат Евгений Кунчу бо килге чемпионнаан, а ооң эштери Ай-Херел Балчакпан биле Саян Хертек үшкү черлерни арасында үлешкен.

Сибирьниң дзюдога бо чемпионадынга бирги болгаш ийиги черни ээлээн спортчулар Нальчик хоорайга октябрь айда эртер Россияның чемпионадынга киржир эргени чаалап алган.

Бо тыва дзюдоистерниң улуг маргылдааларга бир дугаар тиилелгелери эвес болуп турар. Евгений Кунчун бо чылдың чазын Алтай крайга ол субъектиниң хоочун мөгелериниң шаңналы дээш дзюдога эрткен маргылдаага бирги черни ээлээн, а июнь айда Красноярск хоорайга В.Гулитовтуң шаңналы дээш маргылдаага киришкеш чемпионнааш, 50 муң рубль үнелиг арыг алдын медальды чаалап алган.

Е.Кунчун эрткен чылын база улуг улус арасынга Сибирь федералдыг округтуң чемпионадын ойнап алган турган. Ынчангаш ол амгы үеде СФО-нуң улуг улус арасынга 2 дакпыр чемпиону аттың эдилекчизи.

Улуг мөгелер арасынга бо чылын үшкү черге төлептиг болган Ай-Херел Балчакпан 2008 чылда чээрби үш хар чедир назылыг улус арасынга маргылдаага тиилекчи болган турган. Эжиниң бо-ла хире назылыг улус арасынга эрткен чылгы чедиишкинин 2009 чылда Саян Хертек катаптааш база чемпион атты чаалап алган.

Бистиң корр.

Кызылдың, Каа-Хем суурнуң чурттакчыларының кичээнгейинге

ТЕРРОРИЗМГЕ УДУР ӨӨРЕДИЛГЕ БОЛУР

Тыва Республиканың оперативтиг штавының удуртулгазы-биле 2009 чылдың сентябрь 8-тен 11-ге чедир терроризмге удур өөредилге эрттирер планга дүүштүр «Кызыл ТеплоЭнергоЦентраль» ажык акционер ниитилелиниң девискээринге (Кызыл хоорай, Колхозная кудумчузу,2) терроризмге удур тускай тактика өөредилгезин эрттирер.

Өөредилге чоруп турар үеде Кызыл хоорайның чөөн талакы кезээнге, Каа-Хем суурнуң барыын талакы кезээнге хамаатыларның болгаш транспорт чепсек-херекселдериниң ыңай-бээр аргыжарын түр када кызыгаарлаар. Орук шимчээшкинин болгаш хөй-ниитиниң транспортунуң шимчээшкининиң оюп эртер оруктарын Тыва Республиканың Иштики херектер яамызының ОШАЧКИ-ниң орук-таңныыл албанының экипажтары организастаар.

Кызыл хоорайның болгаш Каа-Хем суурнуң чурттакчылары эрттирип турар бо хемчеглерни чугулага көөрүн дилеп тур бис.

Россияның ФАА-ның Тыва Республикада эргелелиниң парлалга албаны.

АРЫГ-СИЛИГ БОЛУУЛУҢАР

• Аржаан дугайында

Сүт-Хөлдүң Алдан-Маадыр суурдан күш-ажылдың хоочуннары сес кижи Шаараш аржаанынга сөөлгү сезонда кадыкшылывыс быжыглап аржааннадывыс.

Дыштанып чыдар черивис – ыяштан баракты септеп дозулаан, арыг-силии аажок болду. Оруннада ийи каът матрастарны белеткээн, черле таарымчалыы аажок. Тыва кижиниң мындыг чугаазы бар: «Чылыг, чымчак чаңгыс хонган, тоткан черин черле утпас» деп, чеди хонук дургузунда чыргалдыг дыштанып, авыралдыг аржаанывыска хүнде 3-4 катап чалбарып, кирип, ижип мага хандывыс. Тоттурукчу, чемгерикчи поварывыс Евдокия Чимит-Дилбаевна амданныг аъш-чеми – салаттар, быжырган боорзак, боова, саржаглыг тыва далганы, изиг сүттүг шайы-биле бисти өөртүп-ле турду. Поварывыстың уруунуң уруглары Эне-Сай, Алдын-Сай, Уран-Сай кырган-авага чем кылчырынга улуг дузалакчылар-дыр деп магадап көрдүвүс.

Дыштанылгавыс үезинде солун кежээлерни эрттиреринге бисти удуртуп келген даргавыс Аяна Кирилловна Монгуштуң удуртулгазын черле онзалап каайн. Кожуун төвүнден, Кара-Чыраа суму чагыргазындан төлээлер кээп, биске тайылбырлыг ажылдарны чорудуп, дыштанып келгеннерниң арга-сүмезин, негелде-хомудалдарын, саналдарын дыңнап, тода харыыларны бердилер. 2010 чылда ам бир баракты немей тударын өөрүшкү-биле деткидивис, ынчалза-даа сезон төне бээрге, мында кылдынган бүгү чүвени тоймаглап каантарын улуг хараадал-биле даргалар чугаалады. Чылдың-на ол-ла шиферлерни, печка дериг-херексели садарының орнунга, чаа тудуглардан, шоргага кабинкалардан немей тудуп турган болзувусса дээни шын.

Аржаанга аныяк оолдар, кыстар хөйү-биле кээрин эскердивис. Оларның корум-чурум, чаңнап турары дыка-ла чараш эвес-тир: даңны атсы арагалап, алгыржып, улуска уйгу-дыш-даа бербес. Шагдаалар рейд кылып келир чорду. Ынчалза-даа та корум-чурум хынап, та аржааннап, та аян-тээлеп, та үеннеп кээп турар чүве, черле ужурун билбедивис.

Авыралдыг алдын аржаанывысты лама-башкылар актап, арыглап, ыдыктап каан чүве болганда, моон соңгаар черле арыг-силигни тудуп, корум-чурумну хандырып, бойдузувуска-даа, эт-сеп, дериг-херекселге-даа камныг болуп көрээлиңер, чонум. Аржаанның солагай талазында бедик дагның шыпшык бажында ийи эжеш пөш үнген чүве, оңу база ыдыктааш, «Ынакшылдың даа» деп адап каан чүве. Ыдыктыг дагга душчуп танышканының ынакшылы аржаан суу дег арыг болзун деп йөрээдим.

Чылбак МОНГУШ,
күш-ажылдың хоочуну.
Алдан-Маадыр суур.

«АЖЫК ЭЖИКТЕР ХҮНҮН» ЭРТТИРЕР

Кызыл хоорайның чурттакчы чоннуң ажыл-биле хандыртынылгазының төвү күрүне албан чери ажыл-биле хандырарының айтырыгларының талазы-биле 2009 чылдың сентябрь 11-де 9.00 шакта «Ажык эжиктер хүнүн» эрттирер.

Турар адрези: Кызыл хоорайның Чурттакчы чоннуң ажыл-биле хандыртынылгазының төвү күрүне албан чери, Красноармейская,76, каб: 1,2,3,4.

Тел: 2-13-08, 2-11-69, 2-12-00.

АЧЫ-ДУЗАНЫ ЧЕДИРИП ТУРАР

«Тывагеодезия» КХН республиканың чурттакчы чонунга дараазында хевирлерниң төлевирлиг ачы-дузазын чедирип турар:

— чер участоктарының аразын хемчээринге (межевание);

— чер участоктарын хуужударынга юридиктиг деткимчени бээринге.

Документилерни четчелээринге кожууннарже үнүүшкүннүг ачы-дузаны чедирип турар.

Тайылбыр алыр телефону: 8-913-346-9311.

БОДА МАЛДАРНЫ САДЫП ТУР МЕН

Бызаалыг инектер болгаш молдургаларны садып тур мен. Өртээ дугуржулга езугаар.

Турар адрези: хемниң солагай талазында дача, 2 дугаарлыг автобус доктаамы, общество 6, 8 дугаар ряд, бажың 108.

ШЫН
Индекс 667000.
Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100.

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Чазаа.
Кол редактор С.С.МОНГУШ.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор—2-01-35, редакторнуң оралакчызы — 2-19-87, тел: факс (394-22) 2-17-94, бухгалтерия — 2-17-91. e-mail:shyntuva@e-mail.ru (shyn@tuva.ru).

КИЛДИСТЕР: ниитилел-политиктиг килдис—2-18-10, культура, өөредилге — 2-03-88, чагаа — 2-17-09, көдээ ажыл-агый, очулга — 2-03-87, үлетпүр — 2-40-77. Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар.

Неделяда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 2 ама.

Тираж 8020. Чагыг 100. Номерни парлалгаже дужааганы: график езугаар — 21.00, херек кырында — 20.00.

АГАР САНЫВЫС: № 40703810400000010000 Б ОАО Банк "Тувакредит", Кызыл ИНН—1701008465; корр сч 30101810600000000729 БИК 049304729.

Россия Федерациязының Парлалга, телерадио-дамчыдылга болгаш массалыг коммуникациялар херектериниң талазы-биле яамызының Ортаакы Сибирьде регионнар арасының девискээр эргелели «Шын» солунну 2004 чылдың май 14-те эде бүрүткээн.

Херечилелдиң дугаары — ПИ № 16-0510. Индекс 11530, 31730.

ТР-ниң «Тываполиграф» Күрүнениң унитарлыг бүдүрүлгезинге парлаан. (Кызыл, Щетинкин-Кравченко, 1).

Солунда парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттынган саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадыглары дээш авторлар боттары харыылаар.